THE CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE [illegible] ORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 347.

आर्यासप्तशती

पर्वतीयश्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिता

तत्कृतयैव टीकयापेता।

नेपालदेशीय–

विष्णुप्रसादभण्डारिणा

संशोधिता।

ARYĀSAPTĀSATI

By

PARVATIYA SRI VISVESVARA PANDIT.

With a commentary by the author,

Edited by Vishnu Prasada Bhandari,

of Nepal.

FASCICULUS III–२.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares.

1925.

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

कदाचिद्भवति चेत्तदा साधीयान्नैव भवति । यतो दिगम्बरतया वस्त्रसामान्याभाववतो भगवतः शिवस्यापि अवतारान्तरे दुर्वासस्त्वमेव जातम् । दुर्वासा=मुनिः । अथच दुष्टं वासो यस्य स दुर्वासाः । तथाच वासःसत्त्वेऽपि सम्यग्वासोलाभो न जात एवेति भावः ॥ ४४१ ॥

कंचित्खलं स्वसमानशील एवासक्तं दृष्ट्वा कोऽप्याह—

जडहृदयानि विगाहितुमेवंविध एव पारयति नूनम् ॥
अग्राहि सिन्धुमथने विबुधैरपि मन्दरक्षितिभृत्॥४४२॥

जडानां=मूर्खाणामन्तःकरणं जड एव विगाहितुं=ज्ञातुं शक्नोति । अथच डलयोरैक्याज्जलमध्यानि जड एव प्रविशति । यतो विबुधैर्देवैः । अथच विज्ञैरपि । समुद्रमथनार्थं मन्दराचल एव पुरस्कृतः । तस्याचेतनत्वेन जडहृदयतया जलरूपसमुद्रप्रवेशसामर्थ्यात् । तेषां च विबुधतया विपरीतशीलत्वेन तदभावादिति भावः ॥ ४४२ ॥

काचित्स्वैरिणी सखीमाह—

जयति स पत्युरसामञ्जस्यादितिसूत्रयित्वा यः ॥
सम्बन्धानुपपत्तेश्चेत्याहाध्यक्षितात्मतत्त्वोऽपि ॥४४३॥

प्रत्यक्षीकृतब्रह्मतत्त्वेनापि व्यासेन द्वितीये–"पत्युरसामञ्जस्यात्" (अ० २ पा० २ अधि० ७ सू० ३७) इतिसूत्रानन्तरं "सम्बन्धानुपपत्तेश्च" (अ० २ पा० २ अधि० ७ सू० ३८) इति सूत्रितत्वात् । पत्युः=भर्तुः=असामञ्जस्यात् =अपकृष्टरूपत्वत्त्वेनानर्हत्वात, सम्बन्धस्य=तत्सम्भोगस्यानुपपत्तेश्च स्वाभीष्टनायकसम्भोग एव कार्य इति तत्तात्पर्यावगमात्तस्यात्यन्तरासिकत्वेन

सर्वोत्कर्ष इत्यर्थः। सूत्रद्वयं तु पाशुपतमतनिरासार्थकम्। (१) तथाहि—ईश्वरो नोपादानं नियामकत्वात्। यन्नियामकं तन्न तदुपादानं यथा कुलालादिर्घटादेः। अत ईश्वरो निमित्तमेव। श्रुत्यापि नेश्वरसिद्धिः। ईश्वरसिद्धौ तदुक्तत्वेन तत्प्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये चेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् ॥ ४४३ ॥

काचित्पथिकाभिप्राया सखीमाह—

(२)जरति गृहे सखि! भवति द्वारैक्येनापि किं भयसमाधिः।
चाक्षुषमात्रनिरोधनफला हि वृतयः करापास्याः ॥ ४४४ ॥

एकद्वारे गृहे चौरादिभ्यो रक्षा कर्त्तुं शक्यत इति न मन्तव्यम्। यतो वृतीनां जीर्णतया तद्द्वारेणापि प्रवेशः सम्भवतीति यथाश्रुतार्थः। प्रसिद्धमार्गेण प्रवेशानवाप्तावपि करेण वृतिभेदं कृत्वा मत्सकाशमागन्तव्यमिति व्यङ्ग्यार्थः ॥ ४४४ ॥

नायिकान्तरमपहाय तस्यामासक्ते नायके पुनरन्यासक्तिं कुर्वति काप्याह—

जहदप्येकं दोषं दोषाभीष्टोऽपरं तमाप्नोति ॥
कौटिल्यमपि विमुञ्चन्वहति कलङ्कं कलानाथः ॥४४५॥

दोषा अभीष्टा यस्य। पक्षे दोषाणां=रात्रीणां प्रियः।

---

(१) प्रधानं परमाणवो वा जगदुपादानमिति तन्मतम्। दूषणं तु पत्युरीशस्योपादानत्वमेवानुपादानानुमानत्वस्य असामञ्जस्यात्=दुष्टत्वात्। तदेवाह—सम्बन्धानुपपत्तेश्चेति। उपादानत्वाभावरूपसाध्यस्य पक्षीकृते ईश्वरे सम्बन्धानुपपत्तेः। प्रथममीश्वरस्यैवासिद्धत्वादाश्रयासिद्धेः। न च श्रुत्यैव तत्सिद्धिः। जगदुपादानतयैव श्रुतित ईश्वरसिद्ध्या तदभावानुमाने बाधात्। इयं टिप्पणी आदर्शपुस्तकस्था।

(२) इयमार्या का० दा० पु० पुस्तके नास्ति।

अपूर्णचन्द्रस्य कुटिलतारूपो दोषः। कलापूर्त्या तद्विमोकेऽपि कलङ्करूपदोषान्तराभ्युदयादिति भावः। एतेन "यः सकृत्पातकं कुर्यात्कुर्यादेव ततः परम्" इति न्यायः सूचितः ॥ ४४५ ॥

कश्चित्प्रातर्वर्णयति—

जालकपदार्थयोगः प्रत्यूषे भवति कमलमुकुलानाम् ॥
किंचोच्छ्वसितपलाशान्तरालनिर्यद्द्विरेफयोगात् ४४६

किञ्चपदमीषदर्थकम्। "किञ्चाञ्चितभ्रूलतम्" इत्यादिदर्शनात्। ईषद्विभज्यमानपत्रान्तरमार्गेण बहिः प्रेक्षमाणानां रात्रौ मुकुलान्तर्गतानां भ्रमराणां सम्बन्धेन एषां जालकत्वं सम्पन्नम्। जालमार्गेण केनचिद्विलोकनादिति भावः। "प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्" इत्यमरः। "जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः" इति विश्वः ॥ ४४६ ॥

कश्चिद्वर्षासु प्रियामाह—

जाम्बूनदवीरुदिव स्तम्भे लिखिता महेन्द्रनीलस्य ॥
सौदामिनी नवीने बलाहके वितनुते कुतुकम् ॥४४७॥

परस्परसम्बन्धेन परस्परशोभोत्कर्षात् कुतुकम्। इन्द्रनीलबलाहकयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। तथाचावयोरपि परस्परयोग उचित इति व्यङ्ग्यम्। यद्वा काञ्चिच्चपलचित्तां नायिकामधिकृत्य कोऽप्याह। पूर्वार्द्धे व्यतिरेकदृष्टान्तः। यथा नीलमणिस्तम्भगतसुवर्णद्रवनिर्मितलता स्थायितया चिरकालं कौतुकं करोति। तथा मेघलग्ना सौदामिनी न करोति। काकुप्राधान्यात्। एवंच प्रशस्तनायके तादृश्य एव स्थिरा भवन्ति न तु तद्विपरीता इति भावः ॥ ४४७ ॥

कश्चिन्नवोढावृत्तमाह—

(१)जान्हव्या इव भव्या नव्या या रीतिरव्याजा ॥
यद्यमुनामिलनादनु दधाति वैदेहसंयोगम् ॥ ४४८ ॥

प्रयागावच्छेदेन यमुनासंयोगं पूर्वमनुभूय वैदेहस्य=मिथिलादेशस्य संयोगं भागीरथी लभते इति रीतिः। नवीनयुवतिरपि अमुना=नायकेन मिलनात्=नायककर्तृकसंयोगात् अनु=पश्चादेव देहसंयोगं दधाति। प्रथममतिभयात्स्वयंपरिरम्भानारम्भादिति भावः। वैशब्दोऽत्र निपातः। नच तद्वैयर्थ्यं श्लेषोपपादकत्वात्। यदीति असन्देहे सन्देहः। 'शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युः' इत्यादिवत। आश्लेषवैमुख्यस्यानुरागविरहाननुमापकत्वसूचनार्थम्—अव्याजेति ॥ ४४८ ॥

---

(१) का० रा० पु० पुस्तके इत आरभ्य आर्यात्रयं नास्ति। तत्स्थाने—

जाम्बवतीव नतभ्रूर्निरुपाधि निरूप्यमाणेयम्।
या सौरतनयजननी श्यामा माधुर्यरसपूर्णा ॥
जिह्रेति न कस्य मनस्त्वामभिधित्सोस्तिलोत्तमातुलिनाम्।
सर्वोत्तमासि सुन्दरि! यस्मात्त्वं तत्तदवयवेषु ॥
इति पद्यद्वयं वर्तते।

सौरतेति। सौरताः=सुरतसम्बन्धिनो ये नयाः प्रकाराः तज्जननी। पक्षे सौरेः कृष्णस्यायं सौरः यः तनयः=सुतः साम्बाभिधः तस्य जनयित्री। अथवा सुर एव सौरः। स्वार्थेऽण्। सुरः=सुभटः। अन्यत् पूर्ववत्। सुरशब्दस्तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च। "सुरश्चारुभटे सूर्ये" इति विश्वः। श्यामा=षोडशवार्षिकी कृष्णवर्णा वा। माधुर्येति। माधुर्यरसेन पूर्णा माधुर्येण रसेन चेति वा। पक्षे मधुरायां भवा माधुराः तत्र साधुर्माधुर्यः कृष्णः तस्मिन् रसेन=अनुरागेण पूर्णा। "मथुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः" इति विश्वः। मायाः श्रियः धुर्य इति वा।

काचित्सपत्नीं कस्यचिदर्थे प्राह—

जागर्ति न नागरजो रागोऽयं भाल एव तव बाले ! ॥
किं त्वस्मिन्नप्ययमिति बहलयति कुतूहलं हृदये॥४४९॥

नागरजः=(नागस्य रजः) सिन्दूरं तस्य राग इति षष्ठी-समासः । अस्मिन्नपि=नागरजोरागेऽपि । अयं=नागरजो रागः नागराद्विदग्धाज्जातो नागरजः रागोऽनुराग इति पदद्वयम् । नागरजोरागे नागरसमवेतरागाभेदारोपाद्भालाश्रयत्वमद्भुतसम्पादनात्कुतकमिति भावः । तथाच त्वद्विषयकरागादेव त्वत्सम्बन्धिनि तत्रानुरागोत्पत्त्या त्वद्विषयकानुरागातिशयशालिनि तस्मिन्सर्वथापि त्वयोपेक्षा न विधेयेति तात्पर्यम् ॥ ४४९ ॥

काचिन्मुग्धायाः प्रोषितभर्तृकाया वृत्तमाह—

जिह्रियति रेखाभिर्गणनायां प्रियवियोगदिवसानाम् ॥
युगपत्प्रोषितपतिकप्रतिवेशिन्यैव तन्त्रयति मुग्धा४५०

स्वयं रेखान्यासपूर्वकं दयितवियोगदिनानि सङ्ख्यातुं लज्जमाना समानसमयप्रोषितभर्तृकायाः प्रतिवेशिन्याः सम्बन्धिनीभिरेव यथोक्तरेखाभिर्मनसा स्वप्रियप्रवासदिवसान् गणयति । एकरेखाभिर्निर्वाहात्तन्त्रत्वम् ॥ ४५० ॥

काश्चित्प्रियामाह—

जीवं समाकुलयति त्वन्मुखपीयूषरश्मिरयम् ॥
अतिरमणीयां तारां तरलीकृत्यात्मसङ्गेन ॥ ४५१ ॥

कटाक्षविजृम्भणेन त्वन्मुखमन्तरात्मानं मदीयं विक्षोभयति । चन्द्रोऽपि तारासंज्ञां गुरुभार्यां स्वसमासक्तां कृत्वा जीवं=बृहस्पतिं समाकुलितवानिति पुराणेषु स्पष्टम् । अत्र आत्ममुखकनीनिकासु गुरुचन्द्रताराणामारोपः । तत्रापि (आत्म-

गुर्वोः ताराकनीनिकयोः) उभयोरेकपदोपस्थापितत्वं मुखचन्द्र-योस्तु भिन्नपदगम्यत्वमिति विशेषः ॥ ४५१ ॥

कश्चित्प्रावृषं वर्णयति—

जीमूतव्यपदेशाद्गगनेन शिवस्य तनुविशेषेण ॥
चन्द्रमुखि! सङ्गृहीता कान्तिः स्तम्बेरमस्येयम् ॥४५२॥

आकाशं शिवस्य मूर्तिविशेष इति स्पष्टम् । ततश्च शिवस्य गजचर्मवसनतया तद्विशेषेण गगनेनापि मेघच्छलेन गजचर्म परिहितमित्यपन्हुतिः । "इभः स्तम्बेरमः पद्मी" इत्यमरः । "स्तम्बकर्णयोरमिजपोः" (३ । २ । १३) इत्यच् । "हलदन्तात्" (६ । ३ । ९) इति सप्तम्या अलुक् ॥ ४५२ ॥

कस्याश्चित्सखी नायकमाह—

जीवनयत्नेनेव त्वया तदिच्छानधीनेन ॥
निर्गतिरथ प्रवेशनमस्याः प्राणस्य तन्यते सततम् ४५३॥

(तदिच्छानधीनत्वं=) नायिकेच्छानधीनत्वम् । तद्धि प्रियस्यापि (तव) विप्रलम्भपीडया प्राणनिर्गमनं त्वत्प्रणयाशया च पुनस्तत्प्रवेशनम्(करोति) । जीवनयत्नो=जीवनतो यत्नोऽपि इच्छानधीनः । प्रयत्नान्तरस्येच्छाजन्यत्वेऽप्यस्यादृष्टविशेषाद्विनैवेच्छां समुत्पत्तेः । सोऽपि प्राणस्य निर्गमप्रवेशौ करोति । तेन प्राणपञ्चकसञ्चारोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् । एतेन मरणावस्थाया जातप्रायत्वसूचनम् । वैरस्याधायकत्वेन साक्षात्तस्यानभिधेयत्वात् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

"रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते ।
जातप्रायं तु तद्वाच्यं मनसाकाङ्क्षितं तथा" (प० ३ का० १९३) इति ॥ ४५३ ॥

काचिद्दूती नायकमाह—

(१)जृम्भायामम्भोरुहनयनाया भवदवेक्षणभवायाम् ॥
पुलकोदञ्चितकञ्चुकसन्धिभिराधायि चटचटाशब्दः ॥

कञ्चुकबन्धनभ्रंशजन्यैः शब्दैर्जृम्भाकालयोग्याङ्गुलिच्छोटिकाशब्दो दत्त इति भावः ।

"क्षुतोत्पतनजृम्भासु आयुः प्रक्षीयते नृणाम् ।
पार्श्वस्थैस्तत्र कर्तव्यो जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः" ॥ इति सम्प्रदायोक्तेः ॥ ४५४ ॥

दूती नायकमाह—

जैगीषव्यमिव त्वां देवलदृग्वृत्तिरिव सुतनुः ॥
यत्र प्रयाति पश्यति तत्रैव पुरःस्थितं सहसा ॥४५५॥

भावनाविशेषेण सर्वत्रापि त्वामेव पश्यतीत्यर्थः । अनेन वस्त्वन्तरविशेष्यकचाक्षुषभ्रमो विवक्षितः । तदुक्तं खण्डनकृता "भावनाबलजश्च कचिदालोकादिधर्मिकप्रियाद्याश्रयधर्मारोप" इति । चक्षुःसन्निकृष्टे आलोकादौ प्रियाप्रियभावनोपनीतधर्माणामारोपः । एवं च योग्यवस्त्वन्तरग्रहे तत्रैव आकाशादौ च तद्गतालोकस्य भ्रम इत्यर्थः । देवलोऽसित आब्रह्मलोकात् यत्र गतस्तत्र प्रागेव गतं जैगीषव्यं दृष्टवानिति गदापर्वणि कथा ॥ ४५५ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

जैमिनिनेवानीश्वरजगता त्वदपाङ्गभङ्गेन ॥
चैतन्यमपि सुराणामीषत्करमेव परिहर्तुम् ॥ ४५६ ॥

---

१ का० रा० पु० पुस्तके इयमार्या नास्ति ।

(१)(अनीश्वरजगता=)स्वनिपातसहनासमर्थजनेन त्वत्कटाक्षेण देवानामपि चैतन्यपरिहारः सुकरः। तन्मोहजननसामर्थ्यात्। अनीश्वरम् ईश्वराकर्तृकं जगत्=क्षित्यादिकं यस्य तादृशेन ईश्वरानङ्गीकर्त्रा जैमिनिनापि देवतानां चैतन्यं निराकृतं शब्दरूपदेवतास्वीकारात्। देवताविग्रहप्रतिपादकानामर्थवादादीनामन्यपरत्वेन प्रमाणान्तरानवगततद्विग्रहतात्पर्याभावेन देवताविग्रहपक्षस्य तेनानङ्गीकारादिति भावः ॥ ४५६ ॥

इति जकारव्रज्या ॥

काश्चिदशोककुसुमोच्चयनलीलां पश्यन्नाह—

झणदकृत कङ्कणगणो वञ्जुलविटपं विनमयन्त्याः ॥
तत्किसलयातिशयितं स्वाश्रयमालक्ष्य मुदित इव ४५७

पुष्पोच्चयार्थमशोकशाखां नमयन्त्या नायिकाया वलयोत्करः परस्पराघातेन कूजितं कृतवान्। तत्र स्वाश्रयभूतं तत्पाणिम् अशोकपल्लवापेक्षया द्युतिमत्तरमवलोक्य तज्जन्यप्रमोदभरो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। एतेन स्वोत्कर्षवत् स्वाश्रयोत्कर्षोऽपि संमदमादधातीति सूचितम् ॥ ४५७ ॥

कश्चित्सङ्केतस्थानं सूचयन्नाह—

झिल्लीरुतापदेशान्मन्दिरमेतद्विरौतीव॥
कालातिक्रमपरिगलदवयवशैथिल्यवेदनाविधुरम् ४५८

अतिजीर्णतया सर्वाङ्गाणां परस्परसंयोगशैथिल्यजन्यपीडयेव रोदितीत्यर्थः। झिल्लीशब्देन तस्य शून्यत्वमुक्तम्।

"व्याधितव्यपदेशेन शून्यागारनिवेदनैः।

(१) अनीश्वरं जगत् यस्येति बहुव्रीहिर्बोध्यः।

कार्यः समागमो नृणामेषु प्रथमसङ्गमे ॥"

इति भरतोक्तेः ॥ ४५८ ॥

इति झव्रज्या ॥

काश्चित्प्रियामाह—

टङ्कैः परिणतसुरगजदशनैः कनकाद्रिवप्रेषु ॥
स्तनयोस्तव प्रशस्तिर्वरवर्णिनि ! भाति लिखितेव ॥४५९॥

"तिर्यङ्दत्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः ।" इति हलायुधः । टङ्क इति प्रकृत्य—"टङ्कणे ग्रावदारणे" इति विश्वः । अन्यस्यापि जयिनः कनकपट्टादौ टङ्केनोत्कीर्य्य प्रशस्तिं लिखन्तीति भावः । एतेन स्तननिरूपितसादृश्याभिमतेषु मेरुशिखरेषु तादृशकुम्भसम्बन्धिगजविषाणानां प्रशस्तिलेखनोपायत्ववर्णनात् वस्तुतस्तेषामुभयेषामपि स्तनसादृश्यं नास्तीति व्यञ्जितम् ॥४५९॥

इति टव्रज्या ॥

कश्चिन्मानिनीमाह—

डिण्डिम इव कुसुमायुधनिदेशघोषणाविधिप्रहतः ॥
सहचरि ! चारु निरूपय जीमूतो नूतनः स्वनति ॥४६०॥

निदेश=आज्ञा, तस्य घोषणं=तदुल्लङ्घनविधायिनामनर्थोत्पत्तिबोधनार्थं प्रख्यापनं, तदर्थं ताडितः । एतेन त्वयापि मानवशात्तदाज्ञोल्लङ्घनं न कार्यम् अन्यथा निद्राच्छेदादिबहुविधदुर्दशापत्तेरिति सूचितम् । चारु=एतादृशार्थानुसन्धानपूर्वकमित्यर्थः ॥ ४६० ॥

काचिद्यमुनातीरं सङ्केतस्थानं सूचयन्त्याह—

डिण्डीरपिण्डपाण्डुरमवलोकय यामुनं स्रोतः ॥
निजनीरभवनिकुञ्जप्रसूनसन्तानकीर्णमिव ॥ ४६१ ॥

"डिण्डीरोऽब्धिकफः फेन" इत्यमरः। निजपदं प्रवाहपरम्। प्रसूनपदेन सामान्यतः शैत्यप्रतीतिरिति सम्प्रदायः। फेनस्य कुञ्जच्युतपुष्पतादात्म्योत्प्रेक्षा ॥ ४६१ ॥

इति डव्रज्या।

कश्चिन्नवयौवनामाह—

ढौकित इह मनसि तवागताय मदनाय यौवनेन मुदा ॥
हाटकसम्पुटकोऽयं वरतनु! वक्षोरुहव्याजात् ॥ ४६२॥

मदनाधिकारिणा तव तारुण्येन प्रथममेव स्थलपरिष्काराय त्वत्कलावतीर्णेन पश्चादागताय प्रभुस्थानीयाय कामाय उपहारीकृतः सुवर्णसमुद्गक एवायं न तु स्तन इति अपन्हुतिः। "समुद्गकः सम्पुटक" इत्यमरः। एतेन तयोर्महत्त्वकाठिन्यव्यञ्जनम्। अत्र भरतः—

"पीनोरुगण्डजघनस्तनाधरं कर्कशं रतिमनोज्ञम्।
सुरतं प्रति सोत्साहं प्रथमं तद्यौवनं विद्यात् ॥" इति।

उपहारदानेन मदनागमस्य नवीनत्वभानात्प्रथमयौवनं व्यञ्जितम् ॥ ४६२ ॥

इति ढव्रज्या।

चञ्चलनायकां कांचित्सखीदमाह—

तरलेन स्तनकलशादुपलब्धस्तव बहिर्भावः ॥
सद्वृत्तैः पुनरेभिस्तत्सङ्गो मौक्तिकविशेषैः ॥ ४६३ ॥

मध्यमणिना हारोपान्तस्थतया तथा कुचसंयोगो न प्राप्तो यथा मौक्तिकैः। एवं चपलवृत्तिना त्वदाश्लेषसुखं न प्राप्तम्। किंतु सत्=प्रियानुकूलं, वृत्तं=चरित्रं येषु। तेनैव। व्यञ्जनामात्रेण तादृशबोधसत्त्वात्। तत्र प्रसयार्थबहुत्वावगमानावश्यकत्वात्। तथाच भरतः—

"अतीतभावातिगमात्तथाऽतिप्रियसेवनात् ।
एभिः स्त्री पुरुषो वापि कारणैस्तु विरज्यते॥" इति ॥४६३॥

काचिदातपोत्कर्षं सङ्केतस्थानं च सूचयन्तीदमाह—

तटसम्भववानीरप्रतिबिम्बनिकुञ्जमासाद्य ॥
नैदाघदाहदुःस्थः पूरो विश्राम्यतीव रेवायाः ॥ ४६४ ॥

(जलौघः स्वप्रति)बिम्बितवेतसनिकुञ्जान्तरे ग्रीष्मजन्यातपविनोदार्थमिव तिष्ठति । तथाच शीतस्वभावस्य जलस्याप्येवंविधावस्थायां त्वमपि तत्र किंचिन्निदाघविपदमतिवाहयेति ध्वनितम् ॥ ४६४ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

तरुणिमनिदाघसमये तवातिमुक्तोऽपि ताम्यति सुगात्रि!
केवलमहानि सततं वर्द्धन्ते कामविलसितानि ॥४६५॥

तरुणिमेति तरुणत्वपदापेक्षया कुमारं वयः(१) प्रतीयत इति काव्यप्रकाशे(२) । स एव निदाघः। विषयानवाप्तौ तापकरत्वात् । (अतिमुक्तः=) मुक्तावस्थां प्राप्तः क्षीणकषायोऽपि, ताम्यति=त्वद्रागोत्कर्षेण मदनपारवश्यं लभते । न विद्यते हानिरपचयो यत्र एवं यथा स्यात्तथा । मदनविजृम्भितानि=तद्व्यापारा वर्द्धन्ते । उत्तरोत्तरं तदुत्कर्षात् । ग्रीष्मेऽपि अतिमुक्तो=वासन्ती ग्लायति । वसन्ते पुष्पोदयात् । काममत्यन्तं विलसितं स्थितिर्येषां तादृशानि अहानि=(दिनानि) वृद्धिं यान्तीत्यर्थः ॥ ४६५ ॥

कश्चित्प्रियां प्रशंसन्नाह—

नालिनेतरां मलिनतामलिनीरन्ध्रा दधाति नालिनीयम्॥
भवदवलोकनदिवसावधि नीलावरणगुण्ठिताङ्गीव ४६६

---

(१) अत्र 'सुकुमाराक्षरतया नवं वयः' इति पाठोऽपेक्षितः ।
(२) चतुर्थोल्लासे "तरुणिमनि कलयति" इत्यत्रेत्यर्थः ।

(तलिनेतराम्=अधिकाम्) "तलिनं विरले स्तोके" इति विश्वः। अलिभिर्भ्रमरैर्नीरन्ध्रा=छिद्ररहिता। संवृतेति यावत्। पद्मिन्यास्तत्र एतदपेक्षया तत्तन्निमित्तसौन्दर्यातिशयात्स्वापकर्षेण लज्जया सर्वानगुणानिव संवृत्यतिष्ठतीत्यर्थः। इयमिति प्रत्यक्षवदुक्त्या दूरात्तथादर्शनाद्भ्रमरणां तत्र निश्चलावस्थानेन तत्स्थानस्य निर्जनत्वलाभात्सङ्केतस्थानमेतदिति व्यज्यते॥ ४६६॥

कश्चिन्मदनस्य लज्जानिरासकत्वं पश्यन्नाह—

तनुतरमरुदान्दोलितदुग्धोदधिवीचिबिन्दुसिक्ताङ्ग्याः॥
करतलपिहितप्रियतमवामदृशो जयति विहरणं लक्ष्म्याः॥

स्थूलजलावयवानामागमनवारणाय–तनुतरेति मरुद्विशेषणम्। तादृशस्थूलावयवोपनयनशक्त्यभावादर्थतो बिन्दूनां तनुत्वं लभ्यते। "आन्दोलितक्रचापले" इति कल्पद्रुमे। वामपदेन दृष्टेश्चन्द्रमयत्वसूचनम्। ततश्च तस्याः स्वपितुर्दुग्धसागरस्य भ्रातुश्च चन्द्रस्य सकाशेऽपि रमणमिति लज्जाविरहः सूचितः॥ ४६७॥

वसन्तोत्सवे जनसमाजमिश्रितायां कस्यां चिद्व्याजेन चूर्णक्षेपे केनाचित्कृते दूती तमाह—

तस्यां गौरगुणायां वरवर्णिन्यामतिविरम्यायाम्॥
त्वद्दत्तचूर्णयोगाद्रागविशेषः समुल्लसति॥ ४६८॥

"स्याद्वरवर्णिनी लाक्षाहरिद्रालोचनासु च" इति विश्वः। स्त्रीपक्षे पूर्वं व्याख्यातम्। गौरगुणत्वं हरिद्रायाः पीतवर्णत्वात्। नायिकायास्तु स्वच्छत्वात् पीतत्वादेव वा। "नवकुवलयकान्तिः कापि चाम्पेयगौरी" (रतिर० जात्यधिकारे परि० १

श्लो० १२) इति कामशास्त्रात् । हरिद्रायामपि सुधयाऽऽरुण्य-मुत्पद्यते ॥ ४६८ ॥

कांचित्प्रियसंयुक्तां नायिकां दृष्ट्वा सहचरी प्राह—

तरुणालिङ्गितकाया सुमनःसमुदायसिद्धसौरभ्या ॥
उद्भिन्नपत्रलेखा हरति मनो वीरुदिव बाला ॥ ४६९ ॥

"लताप्रतानिनी वीरुत्" इत्यमरः । तरुणेनाऽऽलिङ्गितः कायो यस्याः । पक्षे तरुणा=वृक्षेणेति तृतीयान्तं पृथक् पदम् । तुल्यमन्यत् । सुमनसां=विदग्धानां समूहे सिद्धं=सर्वसंमतं सौन्दर्यं यस्याः । पक्षे पुष्पसमूहेऽत्यन्तसुगन्धयुक्ता । "सौरभ्यमाहुः सौगन्ध्ये चारुत्वे गुणगौरवे" इति विश्वः । (उद्भिन्ना=)स्फुटीभूता पत्रलेखा कस्तूर्यादिलिखिता यस्याः । पक्षे पत्राणां पङ्क्तिर्यस्याः । "तिलकं पत्रलेखा च भवेत्सुभ्रुवि भूषणम्" । इति भरतः । "पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे" इत्यमरः ॥ ४६९ ॥

सखी नवोढामाह—

(१)तस्य त्वयि तव तस्मिन्नन्तःकरणं सदैव संसक्तम् ॥
विमुखयसि सुमुखि! कस्मात्तनो दृशं तेन दृश्यमानापि ॥

---

(१) का० रा० पुस्तके इयमार्या नास्ति । एतत्स्थाने—
तरणिं तेजोमणिभुवमधिरुह्य रसेन दण्डजुषम् ।
अवगाहतेऽतिकुतुकात्प्रभुरिव गगनार्णवं रुचां व्रातः ॥
इत्यार्या वर्तते । तरणिः=सविता नौश्च । तेजोमणिभुवं=उत्तमतेजसां निधिम् । पक्षे अर्णवस्य विशेषणम् । तस्य रत्नाकरत्वात् । यद्वा तरणिविशेषणम् । तेजोमणीनां-दीप्तिमद्रत्नानां भूः=स्थानं यस्मिन् । रत्ननिर्मितोपवेशनस्थानविशिष्टमित्यर्थः । रसेन=रागेण । दण्डः=सवितुः पारिपार्श्वकविशेषः नौदण्डश्च । "माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः" । इत्यमरः ।

तदन्तःकरणस्य त्वयि समासक्तिसमानकालीनैव त्वदन्तः-करणस्य तस्मिन्समासक्तिः । तथा तच्चक्षुषस्त्वयि समासक्तेः समानकालीना त्वच्चक्षुषस्तस्मिन्समासक्तिरपि युक्ता। बाह्यकरणस्य चक्षुषोऽप्यन्तःकरणसाधर्म्यस्य युक्तत्वात् ॥ ४७० ॥

प्रातः प्रियभवनादायान्तीं कांचित्सखीदमाह—

तल्पीभूते व्योमनि सुरमिथुनक्रीडया पतितः ॥
सुतनु! निभालय केतकपल्लव इव भाति खण्डेन्दुः ॥४७१॥

रतिक्रीडायामन्यत्र पतनासम्भवात्–तल्पीभूते इति। स्वप्रत्यक्षोपपत्तये–व्योमेति । अन्येषां तदसम्भवात्–सुरेति । क्रीडाया रतिरूपत्वलाभाय–मिथुनेति । (पल्लव इति) कर्णावतंसादिरूपो ग्राह्यः । एतदुक्तेर्वर्षातिरिक्तसमयपरतयार्धचन्द्रस्य विच्छायत्वसूचनम् ॥ ४७१ ॥

काचिदिदमाह—

तव भारती कणभुजः परावत ! नः श्रुतिं प्राप्ता ॥
शब्दं तिरस्करोति व्यक्तं समवायमेकतां नयति ॥४७२॥

कणभुजः=तण्डुलादिकणाशनस्य। पक्षे मुनिविशेषस्य वैशेषिकसूत्रकर्तुः। शब्दं=रतिकूजितम्।(तिरस्करोति=)अभिभवति। अतश्च समवायं=सुरतम्, एकताम्=अविच्छेदं नयति । अन्यथा कूजितस्य जनान्तरश्रवणशङ्कया तदैकरूप्यानुपपत्तेः । अत्र सीत्कृतादेः सारूप्यादभिभवः । यत्कामशास्त्रम्—

"मुञ्च पीडय गृहाण जीवय
त्राहि हा धिगिति सीत्कृतं विदुः ॥
तच्च लावककपोतकोकिला—
हंसकेकिसदृशैः रुतक्रमैः ॥" (रति० प० १० श्लो० ५४ ।

५५) इति ।

कणादस्यापि सूक्तिः शब्दं तिरस्करोति । प्रत्यक्षानुमानयोरेव प्रमाणत्वाङ्गीकारेण शब्दस्यानुमानान्तर्भावेन पृथक्प्रमाणत्वानभ्युपगमात् । एवं समवायसम्बन्धोऽप्येक एवेति वैशेषिकाः ॥ ४७२ ॥

कस्यचिदन्तर्दुष्टस्य वृत्तान्तमाह—

तस्यान्तरं हलाहलमलिनं यो बहिरतीव सरसोऽपि ॥
अन्तर्दधाति कठिनं मैनाकमिवाम्भसां राशिः ॥४७३॥

बहिरिति सरसत्वाभिनयसूचनम् । कठिनं=दयाहीनम्, अन्तः=मनो दधाति।पक्षे अन्तरित्यधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययम्। मैनाकस्य कठिनत्वं पर्वत्वात् । समुद्रोऽपि बहिरत्यन्तं जलमयः । हलाहलवत् मलिनम् असत्कार्यासक्तत्वात । समुद्रस्यापि मध्यं हलाहलेन कालकूटाख्यविषेण मलिनमेवेत्यर्थः ॥ ४७३ ॥

कश्चिद्गात्रप्रसाधनपरां प्रियामाह—

तपनीयमिति निधत्से वलयं वरगात्रि! पाणितामरसे ॥
किमिति पुनः सन्तनुषे पद्मिनि हिमवालुकां स्वास्मिन् ७४

"कार्तस्वरचामीकरकर्बुरतपनीयनामानि" इति हलायुधः। तपनस्येदमिति व्युत्पत्त्या सूर्यसम्बन्धेन वलयस्य तत्प्रियरक्तोत्पलसंयोगार्हत्वात् । हिमवालुका=कर्पूरः । अथच कमलिन्यां तुषारपरागस्पर्शस्य म्लानिहेतुत्वादनौचित्यमित्यर्थः ॥ ४७४ ॥

कश्चिदतिरहस्यं गोप्यमित्याह—

तस्मिन्सोऽनुद्भूतो यस्यासाधारणो हि यो विषयः ॥
रूपादि चक्षुरादेस्तथाहि न कदाचिदध्यक्षम् ॥४७५॥

यो विषयो यस्याऽसाधारणः=तन्मात्रग्राह्यः, स तत्रानुद्भू-

तः=अप्रकाश एव भवति।चक्षुरादीनामसाधारणो विषयो रूपादिः स तत्रानुद्भूत एवेति तस्य न प्रत्यक्षम्। चक्षुरादिनिष्ठं रूपादिकमनुद्भूतमिति सिद्धान्तः। उद्भूतत्वं प्रत्यक्षप्रयोजकसामान्यविशेषः तदभावोऽनुद्भूतत्वमित्येके। अनुद्भूतत्वमेव जातिः तदभाव उद्भूतत्वमित्यन्ये ॥ ४७५ ॥

काञ्चिद्भाविसङ्केतस्थानाभावशङ्कयानुशयानां सखीदमाह—

ताम्यसि किमिति विमुग्धे! विहाय सोमोद्भवां सरितम्॥
तत्रापि ते सहचरी भविता सूर्योद्भवैव सरित्॥४७६॥

"सोमोद्भवा नर्मदा सोमवंश्यपुरूरवोवतारिता" इति स्वामी। सूर्योद्भवा=यमुना। सोमसूर्यपदाभ्यां तुल्यकक्षत्वं सरित्पदेनैकधर्मावच्छिन्नत्वं च दर्शितम्। एतेन सोमापेक्षया सूर्यस्याधिक्यवत् एतदीयनिकुञ्जाद्यपेक्षया तदीयानामप्यातिसन्ताप इति सङ्केतस्थलाभावशङ्कया मा ग्लासीरिति सूचितम् ॥४७६॥

काचित्सखीदमाह—

तावन्मानोत्कर्षः स्फुरति पदार्थान्तरेषु दृष्टेषु ॥
यावत्स्वात्मा प्रेयान्दर्शनविषयो न सम्भवति ॥४७७॥

यावत्प्रियो दर्शनपथं नावतरति तावदेव मानः स्थिरो भवति। तद्दर्शने तु झटित्येवापसरतीति भावः। अथच यावदात्मा न विभाव्यते तावदेव पृथिव्यादीनां परिमाणमुत्कृष्टं भवति। तस्य तु परममहत्परिमाणवत्तया ज्ञाने सति महतामपि तेषामवच्छिन्नपरिमाणानामल्पतैव ज्ञायते। अथवा कोऽपि परमार्थज्ञ आह। "तदेतत्प्रेयो वित्तात्प्रेयः पुत्रात्" इत्यादिप्रामाण्यादतिप्रिय आत्मा यावन्न साक्षात्क्रियते तावदेव वस्त्वन्तरेष्वादरो भवति। तदुत्तरं तु सर्वं तुच्छमेव प्रतिभाति। "किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु सञ्ज्वरेत्" इति श्रुतेरित्यर्थः ॥४७७॥

काञ्चिद्दुराशयामभिलषति नायके काप्याह—

तामरसान्तर्वृत्तिं कृतवृतिमालीभिरतिपलाशाभिः ।
भ्रमरीमीप्सितुमनसां श्रमः समस्तोऽपि विफल एव ४७८॥

तां=दुष्टत्वेन प्रसिद्धाम् । अरसा=रसहीना, अन्तर्वृत्तिः=मनोव्यापारो यस्याः । पक्षे तामरसस्य=कमलस्याभ्यन्तरे वर्तमानाम् । मुकुलिततदन्तर्गतत्वात् । एवं स्वभावतो हेयत्वमुक्त्वा दुर्मिलतामाह–कृतेति । पलाशं=राक्षसमतिक्रान्ताभिः ततोऽपि क्रूराभिः सखीभिः संवृताम् ।पक्षेऽत्यन्तं मिथःसंलग्नाः पलाशाः=पल्लवा यासु तादृशीभिः(आलीभिः=)अर्थात्पत्रपङ्क्तिभिः संवेष्टिताम्। यथा मुकुलान्तर्गतत्वविशिष्टभृङ्गीदर्शने श्रमस्तदसम्भवाद्व्यर्थः तथैतद्दर्शनेऽपि । फलाभावस्याविशिष्टत्वात् । भ्रमरीपदेन कथञ्चिन्मिलितापि त्वामपहायान्यत्र रक्ता स्यादिति सूचितम् ।।४७८।।

काञ्चित्प्रिय आह--

ताटङ्कमौक्तिकमिषाद्वरतनु ! नक्षत्रपङ्क्तिरियम् ॥
किमपि परिष्कुरुते तव शब्दग्रहसाधनं गगनम्॥४८९॥

ताटङ्कः=कर्णाभरणविशेषः । शब्दसाक्षात्कारहेतुभूतमाकाशं, श्रोत्रेन्द्रियमिति यावत् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभस एव श्रोत्रत्वात् । आकाशे तारकाणामवस्थानादत्रापि विशेष्याभेदेन तत्सम्भवौचित्यात् । तद्भूषणार्थं लग्नानि नक्षत्राण्येव न तु मौक्तिकानीत्यपन्हुतिः ॥ ४७९ ॥

कश्चिदाह—

तात्पर्यमकलयन्तोऽनालोचितविशदभाष्यगिरः ॥
अपरिचितदीधितिमहालोका न्यायाद्बहिः प्रजल्पन्ति ॥

एवंविधा लोका अयुक्तमेव प्रलपन्तीत्यर्थः । तात्पर्य=

पराभिप्रायः। अनालोचिता एव विशन्त्यो=हृदयङ्गमा,अभाव्या=अवाच्या गिरो येषाम् । आपातरमणीयवाक्या इति यावत्। अपरिचितौ दीधितिः=तेजो, मह=उत्सवश्च यैः। क्रूरसुकुमारोक्तिसमयानभिज्ञा इत्यर्थः। अथ चैवंभूता न्यायशास्त्राद्बहिरेव वदन्ति। तात्पर्य=वार्तिकटीका। अपरिभाविता विशदाः स्वच्छा भाष्यस्य गिरो यैः। दीधितिः=शिरोमणिग्रन्थः। महान्=सर्वोत्कृष्ट, आलोको=मिश्रग्रन्थश्च। तुल्यमन्यत्। एतदज्ञानात् न्यायपदार्थव्युत्पादनानधिकारात्॥ ४८० ॥

अनभिज्ञप्रवादेन गुणमय्यामपि कस्यांचित्सन्दिहानं नायकं सखीदमाह—

तापीति प्रौढातपसन्तापित! मास्म भूरितो विमुखः।
वञ्जुलनिकुञ्जसद्मसु विश्रम्य गुणं विभोत्स्यसे तस्याः॥

तापस्येयं हेतुत्वसम्बन्धेनेति तापी। तापजनिकेति यावत्। एतादृशज्ञानेन तापीसंज्ञां नदीमपहायान्यत्र मा यासीः। यतो वेतसनिकुञ्जभवनेषु विश्रम्यैतस्याः शैत्यं साक्षात्करिष्यसि। अथच आतपपदेन साधर्म्यात्कामिग्रहणम्। इयं तापयतीति प्रवादमात्रेणात्रानादरो मा भूः। यतः सङ्केतस्थानेष्वेतद्वैलक्षण्यमनुभूयैव ज्ञास्यसीति भावः॥ ४८१ ॥

भाविविश्लेषशङ्कादुःस्थः प्रियो नायिकामाह—

ताटकयेव पतन्त्या रामेषुहतिच्युतासृगरुणाङ्ग्या॥
अरुणकरमिश्रया भूः सुतनु! तमोलेखयाक्रान्ता॥४८२॥

प्राभातिकातपसंवलितध्वान्तपङ्क्तिः श्रीरामबाणाभिघातगलितरुधिररञ्जिताङ्गराक्षसीसदृशी इत्यर्थः। रुधिरसूर्यकराणां बिम्बप्रतिबिम्बभावः। ताटकोपमयोक्तरीत्या भयहेतुत्वं व्यङ्ग्यम्।

पतन्ती इत्यनेन प्रथमं भूमिनभसोस्तमःसमुदायरूपैकतायाः सम्प्रति मध्ये प्रकाशे विच्छिन्नत्वमिति सूच्यते ॥ ४८२ ॥

काश्चित्प्रियामाह—

तापिच्छनीलचिकुरां रसपरिपूर्णां सुगम्भीराम् ।
प्रावृट्कालनदीमिव न कुतश्चिद्भङ्ग एति त्वाम् ॥४८३॥

तमालवन्नीलाः । पक्षे तमालस्वरूपा नीलाश्चिकुरा यस्याः। व्याख्यातप्रायमन्यत् । भङ्गः=पराजयस्तरङ्गश्च । यथा वार्षिक-नद्यां तरङ्गयोगो भवति न तथा त्वयि पराभवयोगः । सर्वत उ-त्कृष्टतया किञ्चिदपेक्षापकर्षानुपपत्तेः । आर्थे सादृश्ये श्लिष्टविशेष-णको व्यतिरेकः । "तेन तुल्यं—" (५ । १ । ११५) इति तुल्यार्थवतिप्रयोगात ॥ ४८३ ॥

काश्चिदिदमाह—

तिग्मकरो जलशोषावहोऽपि तोषाय जलजानाम् ॥
नहि जनकजन्यवैरप्रीत्योर्नियतं समानविषयत्वम् ॥४८४॥

तिग्मकरपदेन जलशोषत्वहेतुप्रदर्शनम् । जल-जलजपदा-भ्यां द्वयोर्जनकजन्यत्वबोधनम् । एवंच पद्मजनकजलविरोधि-नोऽपि सूर्यस्य पद्मसौहृददर्शनाज्जनकस्य प्रियद्वेष्यावेव पुत्रस्य तादृशौ भवेतामिति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ ४८४ ॥

काचित्कृष्णाभिसारिकां सखीदमाह—

तिरयसि तनुं मृगमदजम्बालेनाभिसाररसिके! किम् ।
न विशेषो विज्ञाने रूपादपि सौरभादपि वा ॥४८५॥

"निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ" इत्यमरः। देहप्रभावितानिर्गमनवारणाय कस्तूरीकर्दमालेपः क्रियते तेन परेषां ज्ञानं माभूदिति । तच्च मृषैव । एवमपि तदीयसौरभेण प-

रम्परया तदनुमानसद्भावादित्यर्थः। एवंच यद्यपि चाक्षुषानु-मितिरूपयोर्ज्ञानयोर्विशेषोऽस्त्येव। तथाप्यत्र स्वरूपमात्रभेदस्या-नुपयुक्ततया उभयथापि गोपनं न भवत्येवेत्याशयेन विशेषा-भावोक्तिः॥ ४८५॥

कश्चित्तस्याः कामशास्त्राभिज्ञतां दर्शयन्प्रियामाह—

तिलतण्डुलितं बाले! दधासि मुक्तेन्द्रनीलहारं त्वम्॥
स्मितमुखकान्तिकदम्बं नीरक्षीरायमाणं तु॥४८६॥

मुक्तेन्द्रनीलमालयोरामिश्रणेऽपि पृथक्त्वेन ज्ञानार्हत्वाद्रू-पसाम्याच्च तिलतण्डुलाकारत्वम्। स्मितकान्तेः स्वमुखकान्त्या सहात्यन्तसादृश्याद्विवेकेन ज्ञानानर्हतया नीरक्षीरसाम्यम्। एते-न तदुभयसंज्ञपरिरम्भाभिज्ञत्वं व्यज्यते। तथा च रतिरहस्ये—

"असकृदतिविगाढाश्लेषलीलां वितत्य
जनितजघनबाहुव्यत्ययं स्पर्धयेव।
मिथुनमथ मिथोऽङ्गे लीयते निश्चलाङ्गं
निगदति तिलपूर्वं तण्डुलं तन्मुनीन्द्रः॥
अभिमुखमुपविष्टा योषिदङ्केऽथ तल्पे
रचितरुचिरगाढालिङ्गनो वल्लभश्च।
प्रसरदसमरागावेगनश्यद्विचारौ
विशत इव मिथोऽङ्गे क्षीरनीरं तदाहुः।"

(आलिङ्गनाधिकारे प० ६। श्लो० ८।९)॥ ४८६॥

काश्चिदिदमाह—

तितउ यथा बहुरोकं मण्डलमिन्दोः समुल्लसति॥
लग्नान्यपरस्य तले विरहिमनांसि प्रयान्ति तच्चित्रम्॥४८७॥

यद्यपि "चालनी तितउः पुमान्" इत्यमरस्तथापि "स-

क्तुमिव तितउना पुनन्त" इति मन्त्रे "तितउ परिवर्म्म भवति" इति भाष्यकारप्रयोगात् क्लीबत्वमपि प्रामाणिकम् । "छिद्रं निर्व्यथनं रोकम्" इत्यमरः। पक्षे रोको=दीप्तिः । चालन्या हि मध्यपतिता एव सूक्ष्मभागा निःसरन्ति। अस्य तु तलसंयुक्तान्यपि मनांसि निर्गच्छन्तीत्याश्चर्यम् ॥ ४८७ ॥

सखी नायकमाह--

तिक्तायतेऽपि नितरां मधुरमशेषं विषयजातम् ॥
पित्तेनेव नितान्तोष्मणा वियोगेन तव तस्याः ॥४८८॥

मधुरं=रम्यमपि, विषयजातं=चन्द्रचन्दनादि, तिक्तायते। द्वेषविषयत्वात् । पित्तदोषेणापि मधुरतममपि रसजातं खण्डगुडादि तिक्तवत् भासते। रसस्य द्रव्यभेदेन भेदात्-अशेषमित्युक्तम् । पित्तस्य दाहकत्वेन नितान्त ऊष्मा यस्माव। विरहपक्षेऽप्येवम्। एतेन विषयनिवृत्तिरूपा षष्ठी दशा सूचिता । भरतेन त्वयमुद्वेग इत्युक्तः-

"आसने शयने वापि न तिष्ठति न हृष्यति ।
नित्यमेवोत्सुका च स्यादुद्वेगस्थानमेत्र तत्"इति ॥ ४८८ ॥

काचित्खण्डिता नायकमाह—

तिलकमलक्तकजं ते सुन्दर! भालं विभूषयति ॥
मदनार्द्धचन्द्रमस्त्रगिव मम हृदयविदारणासक्तम् ॥४८९॥

प्रतिनायिकाचरणप्रणामलग्नतद्यावकभवं तिलकम् । "तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्" इत्यमरः । तिलकपदेन भूषणार्थतया परमादरविषयत्वसूचनम् । मदीयहृदयभेदलग्नं शोणितं कामस्यार्द्धचन्द्राकारबाणमिवेत्युत्प्रेक्षया हृदयविदार-

णस्य तद्दर्शनानन्तरकालीनत्वेऽपि कार्यकारणयोरेककालोत्पत्ति-कत्वप्रतीत्याऽतिशयोक्तिध्वनिः ॥ ४८९ ॥

स्वयंदूती पान्थमाह—

तीरे तरणिसुतायास्तमालवीथीयमुल्लसति ॥
किमिति त्वरया दूरादध्वग! नावं गवेषयसि ॥४९०॥

कालिन्दीतीरलग्नतमालमालायां तद्भ्रान्त्या तत एवारभ्य तदुत्तरणकामुकेन पथिकेन नावो गवेषणं कृतम्। तत्र तद्भ्रमखण्डनेन इत एव तरणोपायो नापेक्षित इति प्रतिपाद्यते। "गवेषस्तर्कमार्गणे" इति कल्पद्रुमः। अत्र भ्रान्तिमान् व्यङ्ग्यः ॥४९०॥

हीनगुणस्योत्कृष्टगुणसन्निधौ स्वयमेव हानिर्भवतीत्यभिप्रायेण कोऽप्याह—

तुलयितुमनसा विधिना धृतौ तुलायां निदाघशीतकरौ ॥
जिह्रियदिवात्र चरमस्तामपहायाचिरान्निरगात् ॥४९१॥

तुला=राशिविशेषः परिमाणपरिच्छेदोपायश्च। करपदस्योभयत्रान्वयः। जिह्रियदिति 'ह्री लज्जायाम्' इत्यस्य शतृप्रत्यये रूपम्। लज्जमान इव। चरमः=शीतकरः। तुलां विमुच्य शीघ्रमेव निर्गतः। सूर्येण तत्र मासपर्यन्तमवस्थानात् चन्द्रेण तु स्वल्पकालमेवेति भावः ॥ ४९१ ॥

काचित्क्षुद्रनायकसङ्गनिवृत्त्यभिप्रायेणाह—

तुच्छसमागमने सति न भवत्युज्जीवनं किमपि ॥
इति तात्पर्यवता सखि! पाणिनिना त्वागमो विहितः ॥

"छे च" (६।१।७३) इति सूत्रेण तुगागमो वा विधीयते इत्यस्यान्यथाप्यभिप्रायः कथ्यते। तुकारस्य छकारस्य च सम्बन्धे सति उकारस्य जीवनं स्थितिर्न भवति। "उपदेशेऽज-

नुनासिक इत्" (१ । ३ । २) इति इत्संज्ञया तस्य लोपात् । अथ च तुच्छजनस्य सङ्गमे सति उज्जीवनं न भवति । किन्तु दुःखकदर्थनया मृतप्रायतैव । एतादृशार्थस्य तुगागमविधानेनैव लाभात्तथैव विहितम् । अन्यथा तिगागमादिकमप्यकरिष्यत् । रूपसिद्धेः साम्यादित्यर्थः ॥ ४९२ ॥

सखी नायकमाह—

तुम्बुरुरिव सुन्दर! किं मधुरक्वणितां कलावतीमेताम् ।
अङ्कारोहणयोग्यां प्रयुयुक्षसि मध्यमग्रामे ॥ ४९३ ॥

तुम्बुरुः=गन्धर्वविशेषः । कलावती=चतुःषष्टिकलाभिज्ञा वीणाभेदश्च । "महती नारदस्यापि तुम्बुरोस्तु कलावती" इत्यभिधानात् । मध्यमाख्यो ग्रामः=स्वरसमूहः । पक्षे मध्यमकक्षायां किं गणयसि । उत्तमतयैतदनादरस्यानुचितत्वादित्यर्थः ॥ ४९३ ॥

काचित्सङ्केतस्थानात्कञ्चिदपसारयितुमाह—

तुषगणसम्भृतमेतद्विपिनं किमितीह धार्मिक! भ्रमसि ।
एतादृशि स्थले हि द्वापरपरवर्तियुगवासः ॥ ४९४ ॥

तुषो=बिभीतकः । धार्मिकपदेन तस्य परिहर्तव्यत्वसूचनम् । द्वापरादुत्तरवर्ती युगः=कलिः । अस्य कलिद्रुमतया छायादिविश्रामानर्हत्वात् । अथ च सन्देहपरवर्ति=तद्राहितं, युगं=मिथुनं, तस्यैव वासः=स्थितिः । तथा च दोषपरिहारार्थमितः प्रदेशादपगम्यतामित्यर्थः ॥ ४९४ ॥

काञ्चित्प्रियामाह—

तुन्दपरिमृजमिदं ते मुखरुचिपानाच्चकोरकुलम् ॥
राकायामपि चन्द्रज्योत्स्नापानाय नो यतते ॥४९५॥

"तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः" (३ । २ । ५) इति कप्रत्ययः । "मन्दस्तुन्दपरिमृज" इत्यलसपर्यायेऽमरः । पानाय=पानं कर्तुम । चन्द्रक्षयकाले एतद्रुचिसमास्वादनस्यैव गतित्वात्तासां माधुर्यातिशयाच्च कादाचित्कापकृष्टमाधुर्यकचन्द्रिकापानप्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः । एतेन सर्वदोपजीव्यमपहाय तदन्यत्र प्रेक्षावन्तो न प्रवर्तन्त इति सूचितम् ॥ ४९५ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

तुङ्गतया तव कुचयोरचलकुलमधःकृतोन्नतिकम् ॥
उपहसति सपदि विन्ध्यो धूनमदमात्मावनतिकाले ॥

यदा विन्ध्य एवागस्त्यवचनेनावनतिं प्राप्तस्तदानीमस्योन्नतिह्रासो जात इति पर्वतान्तराणां मद आसीत् । सम्प्रति तु त्वदीयस्तनोन्नत्या सर्वपर्वतानामौद्धत्यविरहे जाते स्वोपहासकानां तेषामुपहासं विन्ध्यः करोतीत्यर्थः । एतेन यद्विपदि येषामानन्दस्तदापादि तस्यापि स्यादिति सूचितम् ॥ ३९६ ॥

काश्चिदत्यन्तमेकजातीययोरप्युत्कर्षापकर्षौ पश्यन्नाह—

(१)तुहिनगिरिमधरयन्नपि शिरसि भवो वहति तुहिनकरम्
द्रव्याल्पत्वमहत्वे मृषा कलैव प्रकर्षाय ॥ ४९७ ॥

पर्वते हिमस्य भूयस्त्वेऽपि तद्वत्तित्वेन तमधरीकृत्य=स्वापेक्षयाऽधोगतं विधाय स्वल्पतरहिममपि चन्द्रं शिरसि शेखरतया भगवान् दधाति । अतः कलयैव प्रकर्षो लभ्यते । तत्र चन्द्रस्य कलारूपत्वात् । पक्षे कला=विद्यादिः । न तु द्रव्यवत्तामात्रेणेत्यर्थः । यद्वा बहुद्रव्यामपि नायिकामनादृत्य कस्यांचिदतिविदग्धायामनुरज्यमाने नायके काचिदेवमाह ॥४९७॥

---

(१) एतदादि आर्याद्वयं का० रा० पु० पुस्तके नास्ति ।

काचिच्छठनायकं प्रकृत्याह—

तुषिता एव वसन्तास्त्रिदिवेऽपि निर्जरा अपि ते ॥
येषां रसार्धगणना सततं प्रख्यायते लोके ॥४९८॥

रसस्याऽर्द्धमेव येषां जनेन गण्यते, न त्वत्यन्तरसिकत्वं प्रणयविच्छेदात्। ते निर्ज्जरा=युवानोऽपि, स्वर्गे वसन्तोऽपि तुषिताः=तुषसदृशा अनुपादेया एव। उच्चपदारूढा अप्यनादर्त्तव्या एव। अथ च रसपदेन षट्, अर्द्धं च तदीयमेव, तेन त्रितयलाभः। तथाच "अङ्कानां वामतो गतिः"इति रीत्या षट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते। तत्सङ्ख्या ये गण्यन्ते ते स्वर्गस्था निर्जरा=देवाः, तुषितसंज्ञा एवेत्यर्थः ॥ ४९८ ॥

सखी नायकमाह—

तूर्णं वासागारात्प्रयातुमनसो नतभ्रुवः कबरीम् ॥
कर्षन्नाभासितरां कामसुहृद्राम इव यमुनाम ॥ ४९९ ॥

"उशन्ति शयनस्थानं वासागारं विशारदाः"। इति हलायुधः। नवोढात्वेन ततः प्रयाणेच्छा। गमने प्रकर्षश्च तस्याः कामविकारानुमापकत्वेन तद्विषयकानादरानुत्पादकत्वस्वरूपः। कबरीकर्षणं तु तद्धारणेच्छया। कामसुहृत् तत्साम्यात्। पक्षे कामपालत्वात्। यद्वा नायकस्य कामशास्त्राभिज्ञतया नायिकास्वभावज्ञानेन मद्विद्वेषेण गच्छतीति ज्ञानानुदयात् ॥४९९॥

काचित्प्रियमाह—

(१)तृणतामनायि सत्यं स्मरस्त्वया सुभग ! रूपेण ॥
अमरोऽपीतरथा कथमलभत शलभत्वमुग्रदृग्वह्नौ ५००॥

---

(१) एतदादि तिस्र आर्याः का० रा० पु० पुस्तके न सन्ति। तत्स्थाने—

तृणत्वं=हीनता अप्रकृष्टरूपत्वं च। दाहायोग्यत्वमाह—अमरोऽपीति। इतरथा=तृणत्वाभावे। शलभस्तृणत्वेनैव दाहं प्राप्तः। तृणत्वस्याऽमरत्वाभावव्याप्यत्वादिति भावः। यद्वा विरहिणी भवनोपनीतं प्रियं प्रत्याह। एतेन गुणकीर्तनदशा सूच्यते। "चतुर्थे गुणकीर्तनम्" इति भरतात्। तत्स्वरूपमपि तेनैवोक्तम्—

"अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिर्वाक्चेष्टाहसितेक्षणैः।
नास्त्यन्यः सदृशस्तेनेत्येतत्स्याद्गुणकीर्तनम्" इति॥५००॥

कस्यचिदर्थे दूती नायिकामाह—

तृंहन्ति विजयमिव तं गुरुरतिभिदुरोरुहाभोगः।
अभिगाङ्गेयोऽपाङ्गः कर्णो नालीकशाली वा॥ ५०१॥

विजयम्=अर्जुनमिव, तं=नायकं, तृंहन्ति=पीडयन्ति। गुरुः=महान्। भिदं=भेदमतिक्रान्तोऽतिभित्। अत्यन्तसंहित इति यावत्। यद्वाऽत्यन्तं भिनत्तीति तथा। उरोरुहौ=स्तनौ। आभोगः=परिणाहः। गां=भूमिम् अभिलक्ष्य। गेयो=वक्तुमर्हः। प्रसिद्धविच्छित्तिविशेष इति यावत्। अपाङ्गः=कटाक्षः। नालीकं=कमलम्। उत्तंससवर्णत्वात् कर्णे तत्संयोगः। पक्षे गुरुः=द्रोणः। अतिभिदुरा=अत्यन्तभेदनशीला। वज्रमतिक्रान्ता वा। "कुलिशं भिदुरं पविः" इत्यमरः। उरवो महान्तः शूरास्तान् हन्ति उरुहा आभोगो यस्य। महावीरवध-

---

तृंहन्ति कर्णलग्ना विनिमज्जन्तो दुरुद्धराद् हृदयात्।
वरतनु! तव दृग्भङ्गा विशिखविशेषा अनङ्गस्य॥
तृष्णाभरेण तसो विहितसुधारसतिरस्कारम्।
बिम्बाधरं प्रियाया जातु पिबेयं कणेहत्य॥
इत्यार्ये स्तः।

समर्थ इति यावत् । अभि=भयरहितं यथा स्यात्तथेति क्रिया-विशेषणम् । गाङ्गेयः=भीष्मः । नालीको=बाणः । "नालीकं शरखण्डेऽब्जे नालीकः शरशल्ययोः" इति विश्वः ॥ ५०१ ॥

क्वचिद्भ्रमप्रेमभ्यामेव कार्योत्पत्तिरिति कोऽप्याह—

तृषितं पिबति मदाम्भो हेरम्बस्य द्विरेफनिकुरम्बम् ।
प्रतिबिम्बितहैमवतीनयनपयोजेऽप्यसद्विसंवादम् ॥५०२॥

लम्बोदरमदजलप्रतिबिम्बिते गौरीनेत्रे कमलभ्रमेण मधुपानमिच्छतां भ्रमराणां दानप्राप्त्यैव मधुप्राप्तिसम्पत्त्या उभयविधप्रवृत्तेरपि सम्वादित्वमिति भावः । एतेन परमेश्वरसम्बन्धिनि भ्रममूलकप्रवृत्तेरपि साफल्यमिति व्यज्यते ॥ ५०२ ॥

कश्चित्प्रियां पश्यन्नाह—

तृप्तिं काङ्क्षदिवाक्षिद्वयमनिमेषं वराननां पिबति ॥
विरतिभयादानन्दं निमेषकपटात्प्रवेशयत्यन्तः ॥५०३॥

प्रथमं तद्दर्शनोत्कटेच्छया दर्शनप्रतिबन्धकनिमेषनिरासेन दृष्टं, ततस्तज्जन्यानन्दभरेण तृप्तत्वाद्दर्शनविच्छेदो माभूदिति निमेषः कृतः । तेनाभ्यन्तराभिमुखावच्छिन्नप्रेरणयाऽऽनन्दस्यान्तर्गमने पुनस्तद्दर्शनं स्यादिति भावः । एतेन रागिस्वभावो वर्णितः । तथा चोक्तम्—'अहो कष्टं किमिति सृष्टिरेवं न बभूव यत्सर्वदैव भोक्तुः सामर्थ्यमतृप्तिश्च भोग्यानां चाक्षय' इति॥५०३॥

कश्चित्सखीदमाह—

तेजस्वी श्यामतनुस्त्वदपाङ्गो धृतसुदर्शनो हरिवत् ॥
नीतः स्मरेण शरतां पुरविजयस्पर्द्धयेव गिरिशस्य ॥५०४॥

त्रिपुरवधाय हरेण विष्णुर्बाणः कृत इति पुराणे प्रसिद्धम् । अतस्तद्वैरिणा कामेनापि पुरस्य=नगरजनस्य विजये=स्वाधीन-

त्वे कर्तव्ये तत्समानधर्मा त्वदपाङ्ग एव बाणीकृत इत्यर्थः। तेज-स्वित्वं चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वात्। पक्षे महानुभावशालित्वात्। श्यामत्वमुभयत्र समानम्। सुदर्शनं=शोभनं स्वभावसूचनसमर्थम-वलोकनम्। पक्षे सुदर्शनम्=चक्रम्। हरिवदित्यत्र "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" (५।१।११५) इति वतिप्रत्ययः॥५०४॥

कश्चिन्मनस्वी प्राह—

(१)तेषां पीतवतामपि सुधारसं दुर्लभं सहृदयत्वम्॥
ये स्वीयविपक्षजनच्छायामादाय कार्यमीहन्ते॥५०५॥

स्वविरोधिनः समाश्रयेण ये नीतिमात्रशरणाः स्वकार्यं सा-धयितुमिच्छन्ति तेषामुक्तगत्या सुधारसलाभेऽपि न सहृदयत्व-पर्यवसानम्। मायया देवरूपमाश्रित्य सुधामास्वादितवतोऽपि सैंहिकेयस्य शिरश्छेदेन हृदयराहित्यस्य वृत्तत्वादिति ध्वनिः। "न लोकाव्यय–" (२।३।६९) इत्यादिना खलर्थप्रत्यय-योगे कारकषष्ठीनिषेधेऽपि शेषे षष्ठी बोध्या। यद्वा सहृदयत्वेन सह तेषामित्यस्यान्वयः। दुर्लभत्वं च तद्विशेष्यकप्रमाप्रकार-त्वसम्बन्धेन। तादृशाः सहृदया इति प्रमाया असम्भवादिति भावः॥ ५०५॥

कस्याश्चिन्मुग्धायाः प्रौढाङ्गनाभ्योऽपि सौभाग्यातिशयं सूचय-न्ती सखीदमाह—

तोषयति निर्जरान् या घृतकुसुमैवापरैव सा वीरुत्॥
सञ्जातस्तबकैव प्रीणयितुं पद्मिनी क्षमते॥ ५०६॥

निर्जरा=देवा युवानश्च। कुसुमं=पुष्पं रजश्च। स्तबका= गुच्छा लक्षणया स्तनौ च। कोरकैर्देवार्चनानिषेधेऽपि पद्मको-रकैस्तदभावेन तस्या मुकुलोत्पत्तिदशायामेव देवताप्रीतिसम-

(१) का० रा० पु० पुस्तके नास्ति।

र्थत्वादिति भावः । "कलिकाभिस्तथा नेज्यं विना चम्पकपद्मकौ" इति वचनात् ॥ ५०६ ॥

काश्चिन्नायिकाया गुणातिशयमाह—

तौषारतैजसैरियमारब्धा कैश्चिदवयवैर्विधिना ॥
साक्षात्करणीयगुणा समयं तत्तत्प्रतीपमासाद्य ॥५०७॥

शैत्यप्रतिकूले ग्रीष्मसमयेऽस्याः शैत्यगुणस्य उष्णत्वप्रतिकूले च शीतसमये उष्णत्वस्य साक्षात्करणात् तद्विरुद्धसमये तज्जातीयसर्वोपरमौचित्यात् । एतद्वैपरीत्येन विजातीयत्वसूचनाय—कैश्चिदिति । शीतोष्णावयवान्तरवृत्तिगुणविलक्षणगुणवद्भिरित्यर्थः ॥ ५०७ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

तन्तुभिरतिप्रभूतैः पटेन तेऽलम्भि गात्रसंस्पर्शः ॥
ताः सप्ततन्तुमात्रप्राप्यस्पर्शास्तु रम्भाद्याः ॥ ५०८ ॥

रम्भाद्याः=अप्सरसः । बहुतन्त्वारब्धेन वस्त्रेण त्वदङ्गस्पर्शः प्राप्तः । तास्तु सप्ततन्तुमात्रप्राप्यस्पर्शाः । "अप्सरस एव जाया भूत्वोपशेरते" इति महाभाष्याद्दर्शनात् । "सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः" इत्यमरः । अथच सप्तसङ्ख्यास्तन्तवः सूत्राणि, एतदभिन्नत्वेन यज्ञाध्यवसायः । तथाच व्यतिरेकः स्पष्ट इति भावः ॥ ५०८ ॥

इति तकारव्रज्या ।

कश्चिद्ग्रीष्मं वर्णयति—

दवपावकावलीढा दृश्यन्ते भूभृतां प्रस्थाः ॥
तस्याः स्तनभ्रमादिव कामेन प्रहितवह्निशराः ॥५०९॥

"दवदावौ वनारण्यवह्नी" इत्यमरः । आद्ये षष्ठीसमासः । द्वितीये कर्मधारयः । अवलीढपदेन आस्वाद्यत्वोक्तराऽत्यन्तव्या-

विप्रसूचनम् । वह्निशरा=आग्नेयास्त्रयोजितबाणाः । एतेन तस्यां मदनविद्वेषसूचनाद्विप्रलम्भातिशयो द्योत्यते ॥ ५०९ ॥

कस्याश्चित्पतिव्रतायाः प्रशंसामाह—

दमयन्तीति सपत्न्यो वेदेयमरुन्धतीत्यतिथिवर्गः ॥
शीतेति हृदयदयितो गुरुलोकः सर्वमङ्गलेत्येताम् ॥ ५१० ॥

दमयन्ती=भैमी । अथच दमयन्ती=मानमुपशमयन्ती । तासां मानतिरस्कारेण तथा ज्ञानम् । दमयन्तीति शतृप्रत्ययविचारो नैषधभावप्रदीपे द्वितीयसर्गे उक्तः । अरुन्धती=वाशिष्ठस्त्री । अथच न रुणद्धीति तथा । अतिथिः=सत्कारपरत्वात् । शीताशब्दो जानक्यां तालव्यादिरपि । "शीता नभस्सरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च" इत्यजयात् । अथचानन्दजनकतया शीतत्वम् । "शर्वाणी सर्वमङ्गला" इत्यमरः । पक्षे सर्वमेव मङ्गलं यस्याः । सल्लक्षणसम्पन्नत्वादित्यर्थः । अयं च—

"निमित्तभेदादेकस्य वस्तुनो यदनेकधा ।
उल्लेखनमनेकेन तमुल्लेखं प्रचक्षते" ॥

इति केषांचिन्मते उल्लेखालङ्कारः । काव्यप्रकाशानुसारिणां त्वतिशयोक्तिभेद एवेति प्रपञ्चितमलङ्कारकौस्तुभे ॥ ५१० ॥

गुरुकुलवासिनः कस्यचिद्विरहावस्थां नायिकायां काचिन्निवेदयति—

दहराकाशस्तमहाजीवमपोह्यैव तन्निधो ! बोध्यः ॥(१)
इति वाचमौपनिषदीं विशदीकुरुते समिषदीर्घाम् ॥ ५११ ॥

---

(१) 'अपोह्यैव' इत्यत्र 'अपास्यैव' इति पाठः का० रा० पु० पुस्तके ।

चन्द्रदर्शनोद्दीपितविरहवेदनयाऽसकृदुपालम्भदानेऽन्येषां तत्प्रकाशः स्यादतो "दहर उत्तरेभ्यः" (अ० १ पा० ३ अधि० ५ सू० १४) इत्यधिकरणसिद्धान्तश्लेषेण वारंवारमुपालभते। "अथ यदिदं ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश" इत्यादिवाक्ये आकाशपदं ब्रह्मपुरपदसामर्थ्याज्जीवपरमिति न शङ्क्यम् किंतु तमपहाय तमहा=अज्ञाननाशकः तद्विधो ब्रह्मैव बोध्यः। "ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः"। इति स्मृतेः। "यावान्वा आकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इति सर्वापेक्षमहत्त्वस्योपाधिपरिच्छिन्ने जीवेऽनुपपत्तेरिति तस्यार्थः। पक्षे विधो इति चन्द्रसम्बुद्धिः। राका=पौर्णमासी तया शस्तम्=उत्कृष्टं महस्तेजो यस्य तादृशस्त्वं बोध्यो=ज्ञानविषयीभूतः सन् अपोद्य=बाधं कृत्वा मदीयमात्मानं दह=सन्तापयेति क्रोधादुक्तिः॥ ५११॥

काश्चित्प्रियामाह—

दर्पं दलयसि दृग्भ्यां न कृशोदरि! केवलं मृगस्य दृशोः॥
मेचकतया कटाक्षच्छटाभिरप्येतदीयदर्पस्य॥ ५१२॥

केवलं स्वनयनशोभया मृगस्यैव दर्पं नापहरसि। किंतु कटाक्षधारानीलिम्ना मृगदर्पस्य कस्तूरिकाया अपि दर्पं हरसीत्यर्थः। कटाक्षाणां केवलश्यामत्ववर्णनमपि सम्प्रदायः। "कटाक्षः कालिन्दीलघुलहरिवृत्तिः प्रभवति" इत्यादिदर्शनात्॥५१२॥

काश्चिच्छ्रीकृष्णसौन्दर्येण गोपीनां मर्यादोल्लङ्घनमाह—

दधिमुखहरिणा जुष्टो मधुरम्यः सेव्यते वनोद्देशः॥
जनकसुताभिनिवृत्तैस्तारापत्याननप्रियतमौघैः॥५१३॥

दधिमुखसंज्ञेन हरिणा=वानरेण। पक्षे बाल्येन दधिभोजितया तन्मुखेन कृष्णेन। मधुः=मकरन्दो वसन्तश्च। जनकसुता

=सीता, ततोऽभिनिवृत्तैः=तद्वार्तां गृहीत्वा प्रत्यागतैः। पक्षे पितॄन् पुत्रांश्च अनादृत्योपयातैः। तारायाः अपत्यमङ्गदस्तन्मुखैः। प्रियप्रवाहाणां गिरिवासित्वाद्वानराणाम्। पक्षे तारापतिश्चन्द्रस्तत्तुल्यमुखीनां प्रियतमानां गोपीनामोघैः समूहैः। सीतान्वेषणोत्तरमागतैर्हनुमदादिभिरङ्गदाज्ञया सुग्रीवपालिते मधुवने मधु भक्षितमिति सुन्दरकाण्डे कथा। अत्र गोपीसख्याद्युक्तौ प्रकृताप्रकृतश्लेषः। कालान्तरीणस्वैरिण्युक्तौ तु प्रकृतद्वयश्लेष इति विवेकः॥ ५१३॥

काश्चिदुद्दीपकमाह—

दमनकवैभवजनिता पारेवाक्सौरभस्य धारेयम्॥
अपि मरुतामन्तरगा स्वाभिमतं पार्थिवं भजते॥५१४॥

दमनको=वृक्षभेदः। पारेवाक्=वर्णयितुमशक्या। मरुतां=वायूनाम्, अन्तरगा स्वाश्रयावयवोपनायकत्वात्। (स्वाभिमतम्=) स्वग्राहकं, पार्थिवं=घ्राणेन्द्रियं भजते। तज्जन्यसाक्षात्कारविषयत्वात्। अथच दमनकसंज्ञस्य मुनेर्वरदानादुत्पन्ना सौरभस्य=रमणीयत्वस्य धारा दमयन्ती मरुतामिन्द्रादीनामिष्टापि स्वसम्मतं पार्थिवं नलसंज्ञमेव राजानं वृतवतीति ध्वन्यर्थः॥५१४॥

काश्चित्स्वकीयाविमुखं नायकं तत्सखीदमाह—

दक्षोऽसि सुभग! सत्यं न सतीमेनां यदाद्रियसे॥
अद्भुतमेकमिदं यद्वहसितरामर्द्धचन्द्राङ्कम्॥ ५१५॥

दक्षप्रजापतिरपि सतीसंज्ञां स्वकन्यां यज्ञभूमौ नादृतवानिति प्रसिद्धम्। परन्तु अर्द्धचन्द्राख्यनखक्षतचिह्नं नायिकान्तरसमागमज्ञापकम्। दक्षस्त्वर्द्धचन्द्रचूडामणिं शिवमपि नादृतवानिति व्यतिरेकः॥ ५१५॥

काचिदवधिदिने प्रियागमसंशयात्सखीमाह—

दयिततमस्योज्जीवनहेतोः प्राणस्य वैष सखि ! ॥
आगमने गमने वा दिवसः समुपैत्यवधिरस्य॥ ५१६ ॥

जीवनहेतुत्वं तस्य तत्सङ्गमाशया प्राणापरित्यागात् प्राणस्येवेत्यर्थः। "वा स्याद्विकल्पोपमयोः" इति विश्वः। प्राणपक्षेऽपि "इन्द्रियेभ्यः पराः प्राणा" इत्युक्तेः प्रियतमत्वम्। जीवनहेतुत्वं प्राणशरीरसंयोगस्य तथात्वात् तदनागमने मरणमेव भविष्यतीत्यर्थः। न चाऽद्येत्यस्याप्यस्मिन्दिने इत्यर्थात् अद्य दिवस उपैतीत्यन्वयः स्वस्य स्वावृत्तेरिति वाच्यम्। दिनावच्छेदककालोपाधीनां बहुविधत्वेन दोषाभावात् ॥ ५१६ ॥

दुष्टोपकारोऽपि हितायेत्याशयवान् कोऽप्याह—

दारुण एष विपाको युक्तो यद्दहति मालिन्यम् ॥
स्वयमेव बहलजिह्वःप्रथमं समर्दापि कृष्णवर्त्मा यत्॥५१७

दारुणो=दुःसहः। विपाकः=परिणामः। मालिन्यं=कार्यक्षतिकृतम्। बहुजिव्हो यथोक्तविपर्ययकारित्वात्। कृष्णवर्त्मा=मलिनाचारः। समर्दापि=पदस्थः कृतः। अथच दारुणः=काष्ठस्य श्यामत्वरूपो विपाको युक्तः। यत् सप्तजिह्वः कृष्णवर्त्मा=वह्निर्ज्वालितः। तत्संयोगेन दाहे सति श्यामत्वोदयात् ॥ ५१७ ॥

कश्चित्स्वाभिप्रायमाह—

दाडिममोहात्कीरास्त्वय्येव प्रत्युताभिधावन्ति ॥
बाहूद्वेल्लनविशदितवक्षोजं कलमगोपि माखिस्थाः॥५१८

शालिभक्षणात् शुकवारणार्थे भुजोत्क्षेपे क्रियमाणे स्तनप्रकाशात्तद्विशेष्यकदाडिमभ्रान्त्या तत्रैव शुकाः समापतन्तीति स्वनिष्ठानर्थोपनिपात इति प्रत्युतशब्दार्थः। तथा चावयोर्निर-

न्तरं सम्भोग एवोज्जृम्भतां शालिहानेरप्रयोजकत्वादिति व्यङ्ग्यम् ॥ ५१८ ॥

काचित्सती कदाचिदुपागतं नायकमाह—

दाक्षिण्यमप्यवाप्य त्वमुपेतः सुखयसि प्रिय ! माम् ॥
अम्भोजिनीं विवस्वानिव चन्दनसङ्गतः सुरभिः॥५१९॥

दाक्षिण्यं=लोकानुरोधमात्रम् । चन्दनस्य=नायिकान्तराङ्गानुलेपनस्य । (सङ्गतः=सम्बन्धात्) सूर्योऽपि दक्षिणदिग्वर्तित्वं प्राप्य । चन्दनसङ्गतः सुरभिः मलयाचलसम्बन्धात् (सुगन्धिर्मनोज्ञो वा)। कमलिनीं विकाशयत्येव । एतेनानन्यगतिकानां कदाचिदिष्टप्राप्तिरपि सुखहेतुरिति सूचितम् ॥ ५१९ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

दासीकृतं विलोचनयुगलेन तवारविन्दकुलम् ॥
सुतनु! निभालय किञ्चित्समुद्यतं रसमुपाहर्तुम् ॥५२०॥

एतद्दर्शनेन तव प्रीतिरुत्पद्यतामित्यर्थः । दासस्यापि जलाहरणं धर्मः । युगलकुलशब्दाभ्यां द्वयोरपि बह्वपेक्षयोत्कर्षसूचनम् । चित्रप्रत्ययेन ताभ्यामेव तथा कृतं न तु पारम्पर्यागतं तेषां दासत्वमिति सूचितम् ॥ ५२० ॥

काश्चिद्गुरुजनपरोक्षमुद्धतां काप्याह—

दिवसकृतितप्यमाने यमुने! त्वमनुद्धतां गतिमकार्षीः॥
घनापिहिते पुनरस्मिन्नुत्कलिकोल्लिखिततीरासि॥५२१॥

यमुने इति सूर्यकन्यात्वसूचनम् । तदा जलशोषाद्गतेर्मन्दत्वम् । तस्मिन् मेघच्छन्ने तु तरङ्गभिन्नतटासि । अथच दिवसकृतिः सदाचारपरत्वेन प्रकाशकत्वात् । तप्यमाने इति तद्भयसूचनम् । यमुने इति स्वभावमलिनत्वसूचनम् । विनयव्यञ-

नार्थे गतेर्मान्द्यम्। घनमत्यन्तं पिहिते=दूरस्थे सति। उत्क- ण्ठया उल्लिखितं ज्ञानविषयीकृतं तीरं यया। सङ्केतस्थानतया तदेव मुहुः स्मरसीति भावः॥ ५२१॥

कश्चित्प्रियामाह—

दिङ्मातङ्गा विधिना भवदीयगतिस्तनोरुशोभायाः॥
लेशाश्रयावयवका इत्यर्थविवक्षया विहिताः॥ ५२२॥

यत्र किञ्चिदर्थमुक्त्वा तदधिकोऽर्थः सूचयितुमिष्टस्तत्र दिगिति लिखन्तीति सम्प्रदायः। ततश्च दिग्गजा इति दि- ग्रूपा गजा इति। त्वद्गतिस्तनोरूणां शोभाया लेश एतद्गतिकु- म्भकरेषु तिष्ठति। वस्तुतस्त्वद्गत्यादौ एतदधिकशोभाप्यस्तीति सूचनाय निर्मिता इत्यर्थः। गतेर्गजावयवत्वाभावेऽपि गजस- म्बन्धनिरूपकत्वसाधर्म्येण तथोक्तमित्यवधेयम्॥ ५२२॥

काचिन्नायिकामाह—

दीपयसि स्नेहभृतं रुचिरतरदशाविशेषमनलेन॥
तमपि मदनेन सुन्दरि! देहस्य म्लानिमावहता॥ ५२३॥

स्नेहेन=तैलेन भृतं पूर्णम्। दशा=वर्तिः। दीपयसि=दीपं करोषि। वर्तेर्वह्निमत्त्व एव दीपोत्पत्तिः। म्लानिः=दाहेन श्या- मत्वम्। नायकपक्षे (स्नेहभृतं=)प्रणयवन्तम्। भृतमिति क्विब- न्तस्य द्वितीयान्तम्। अतिरम्यो दशाविशेषो यौवनरूपावस्था यस्य। दशा=अदृष्टं वा। तत्सङ्गमौत्सुक्येन देहस्य म्लानिं= विषयान्तरासम्पर्कं कुर्वता मदनेन दीप्तं करोषीत्यर्थः॥ ५२३॥

कश्चित् द्यूतारम्भे प्रियामाह—

दीव्यन्त्यैव भवत्या विजयोऽस्ति विनिर्मितोऽक्षाणाम्॥
पणपूर्वकं कथमथ द्यूतारम्भः प्रवर्ततां तन्वि!॥ ५२४॥

दीव्यन्त्या=शोभमानया। अक्षाणां=मदिन्द्रियाणां, विजयः=स्वाधीनत्वम्। अथच दीव्यन्त्या=क्रीडन्त्या। अक्षाणां=द्यूताङ्गानाम्। एवंच ममाक्षाभावे कथं द्यूतं वैमनस्यात् सामग्र्यभावाच्च। द्यूतान्तरे पणस्यैव विजयोऽत्र त्वक्षाणामिति व्यतिरेकध्वनिः॥ ५२४॥

कश्चिन्नायिकामाह—

दीधितयस्त्वदधरयोरधरत्वं बिम्बमुपनयन्ति॥
स्थितिमिच्छन्त्योऽत्र स्वाधारव्यभिचारपरिहारात्५२५

"दीधितिमेकां मुक्त्वा रम्यनिधानं तु पुंस्येव" इति वररुचिः। त्वदधरवृत्तिशोभाविशेषलेश एव बिम्बफलेऽपि वर्तते। एवंच तस्य स्वाधारमपहायान्यत्र वृत्तौ व्यभिचारः स्यादतो बिम्बस्याप्यधरत्वं कृतम्। अधरपदेनात्र हीनत्वं विवक्षितम्। एवंच बिम्बवृत्तित्वेऽप्यधरत्वाभाववद्वृत्तित्वं नास्तीति न व्यभिचार इत्यर्थः। अत्राधरस्यानुपमत्वं व्यङ्ग्यम्॥ ५२५॥

पुरुषायितावस्थां कश्चिदनुसन्धत्ते—

दूतीव भावमखिलं निवेदयन्ती विषज्य कर्णान्ते॥
दृष्टिस्तव सविलासं गतागतं वितनुते सुतनु!॥५२६॥

भावम्=अभिप्रायं निवेदयन्ती स्वनिष्ठवैलक्षण्येन प्रत्याययन्ती। दूत्यपि रहस्यतया कर्णलग्ना भूत्वा वार्तां वदति। "यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम्" इत्युक्तरीत्या कटाक्षलाभाय-गतागतमिति। दूत्यास्तु उभयसमीपे स्पष्टम्। अत्र स्निग्धा दृष्टिर्विवक्षिता। तथाच सङ्गीतमीमांसायाम्—

"स्निग्धा विकाशिनी स्निग्धभङ्गुरा चतुरे भ्रुवौ॥
बिभ्रती साभिलाषोद्येकभूस्तु कटाक्षिणी॥" इति॥५२६॥

काचिन्नायकाय विरहिण्यवस्थां निवेदयति--

दूरस्थमपि भवन्तं व्यनक्ति संस्कार आन्तरस्तस्याः ॥
बाह्यः स एव भवता जग्राह तदीयविग्रहवियोगम्५२७

संस्कारो द्विधा आन्तरो बाह्यश्च । आद्यो भावनारूपः । द्वितीयस्तु प्रसाधनरूपः। आद्यस्त्वां दर्शयति। भावनाबलेन चाक्षुषस्य मानसस्य च तत्साक्षात्कारस्य भ्रमात्मकस्योत्पत्तेः । द्वितीयस्तु त्वया सहैव देहाद्बहिर्भूत इत्यर्थः ।

"क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥"

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥५२७॥

काचित्कस्याश्चिद्बुद्धिमाह---

देवरतः सैष जनो लिप्सुर्लोकोत्तरां प्रीतिम् ॥
न गणयति शिशिरमारुतवर्षनिदाघादिजनितरुजम्५२८

न गणयतीति । "ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः ।" इत्यादिवचनात् । अथच देवरशब्दात्तसिः । पतिकनिष्ठभ्राता देवरः । लोकोत्तरामिति । रसस्य सविकल्पकनिर्विकल्पकोभयाग्राह्यतयाऽलौकिकताया आलङ्कारिकसम्मतत्वात् । शिशिरेत्यादिकमभिसरणकालीनम् ॥ ५२८ ॥

(वर्षावृष्ट्या नदीतीररुहतरुनाशेन सङ्केतस्थानभङ्गात्खिद्यमाना काचित्सखीमाह—)

दैवेनेव तटिन्याः प्रतिकूलं धावता प्रवाहेण ॥
उन्नतिभृतोऽपि सहसा सखि! शाखिगणाः समुत्खाताः॥

"दैवं दिष्टं भागधेयम्" इत्यमरः । शुभादृष्टवारणाय-प्रतिकूलेति । पक्षे कूलाभिमुखम् । धावतेत्युभयोरप्रतिहतत्व-

सूचनम् । उन्नतिः=उच्चता धनादिमत्ता च । शाखिनो=वृक्षा जनसमुदायवन्तश्च । समुत्खाता=निर्मूलिता नाशिताश्च । एतेन प्रावृषो वृद्धिसूचनम् ॥ ५२९ ॥

काचिद्गुरुजनपरोक्षमुद्धतां काप्याह—

दोधूयतेऽतिभूयो वीरुदियं भीरु! मुक्तानाम् ॥
चम्पकदामनि लग्ना मनोभुवः सिन्धुवारदोलेव॥५३०॥

दोधूयते=कम्पते । दोधूयमानास्तिष्ठन्ति इति वैशेषिकादिप्रयोगदर्शनात् । कामिनीचम्पकमालयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । उत्प्रेक्षाख्यकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारेण एकरतेच्छानिवृत्तिसमानकालीनान्यरतेच्छाधारस्य व्यञ्जनेन फलतो विशेषोक्तिध्वनिः ॥ ५३० ॥

कस्यांचिदापाततो रज्यमाने नायके काप्याह—

दोहाया इव यस्याः प्रथममुपक्रान्तबहुकलं चरणम् ॥
सुन्दर! पर्यवसाने तस्या नियतं कलापचयः ॥५३१॥

यस्या (चरणम्=) आचरणं, प्रथममेव प्रक्रान्ता बहवः कला यत्र तथा भवति तस्याः परिणामे कलाहानिरेव । पारमार्थिकतदनभिज्ञैव प्रथममाडम्बरप्रकाशनात् । तद्रहस्यविदस्तु क्रमेणैव कलां प्रकटयन्ति। दोहाख्यच्छन्दसोऽपि प्रथमचरणं बहुकलं त्रयोदशमात्रत्वात् । द्वितीयं त्वेकादशमात्रमिति कलाहानिरित्यर्थः ॥ ५३१ ॥

कश्चित्कामिनीनां विशेषमाह--

दोषं विनैव विभ्रममपि तेन फलोपधायिनीं च कृतिम्॥
सुवते यत तद्वाम्यं चरितेऽप्यासां न दृश्येव ॥ ५३२ ॥

दूषणरहितं विभ्रमं=चित्तवृत्त्यनवस्थानं "शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः" इति भरतः । तेन च फलोपधायिनीम्=अव्यभिचा-

रित्वेन परवशभावकरीम् । कृतिं=कटाक्षादिरूपाम्, सुवते=जनयन्ति । वाम्ये=सौन्दर्यं विलक्षणत्वं च । नहि दोषाभावे भ्रमः। न वा भ्रमजन्यप्रवृत्तेर्नियमेन फलसंवादः । अत्र त्वभेदाध्यवसानात्तदुभयमपीति चित्रम् । भ्रान्तप्रवृत्तेरपि कदाचित्संवादान्नियमलाभार्थमावश्यकत्वार्थे णिनिः(१) ॥ ५३२ ॥

कांचित् दूतीदमाह—

दोलायसे यथा त्वं सुन्दरि! तद्वत्तदन्तरात्मापि ॥
अत आत्माभिन्नायां त्वयि तस्यानुपधिकः स्नेहः ५३३॥

दोलायितत्वं दोलाखेलनकर्म । नायकात्मनस्तु तत्प्राप्तिजनकोपायपरम्परापरिशीलनपरत्वम् । एवंच त्वद्दोलायितेन तस्यापि तथात्वादुभयाभेदसिद्धौ त्वय्यात्मभूतायामनापौधिकं प्रेम । तादृशप्रेम्णो विषयान्तरेष्वभावात् । "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति श्रवणादित्यर्थः ॥ ५३३ ॥

इति दकारव्रज्या ।

कश्चित्तदवस्थामनुभूयाह—

धन्यास्त एव भुवने नीरागमनञ्जनं रसमयं ये ॥
ब्रह्मेव वरतनोर्वपुरीक्षन्ते मज्जनोत्तीर्णम् ॥ ५३४ ॥

जलसम्बन्धेनानुलेपनाञ्जनयोरुन्मार्जनात् नीरागेत्यादिद्वयम् । जलमयमिति प्राचुर्ये मयट् । मज्जनोत्तीर्णं=स्नानक्षणाव्यवहितोत्तरकालीनम् । धन्यत्वं रमणीयविषयदर्शनात् । ब्रह्मापि नीरागम्=अभिनिवेशापरपर्यायविषयेच्छाहीनम् । अनञ्जनम्=अविद्यासम्बन्धहीनम् । तद्वतो जीवत्वव्यवहारात् । आनन्दमयमिति स्वरूपे मयट् । "आनन्दो ब्रह्मणो रूपम्"

---

(१) फलोपधायिनीम् इत्यत्रेत्यर्थः ।

इति श्रुतेः । मज्जनात्पपञ्चसम्बन्धादुत्तीर्णम् । ईक्षणं साक्षात्कारः धन्यत्वं च ।"एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत" इत्यादिवचनात् ॥ ५३४ ॥

कस्याश्चित्प्रियानुरागेणोद्धततामुद्वीक्ष्य काप्याह—

धत्तूरकसुमनस इव तस्या मदहेतुनापि वन्द्यैव ॥
सविशेषमीश्वरेण प्रतिनिशि परिगृह्यमाणायाः ॥ ५३५॥

यद्यपि "स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्" इत्यमरेण (सुमनः शब्दस्य) नित्यबहुवचनान्तत्वमुक्तम् । तथाप्येकवचनान्तत्वमपि प्रामाणिकमेव "सुमनः सुमनःस्वपि"इति द्विरूपकोशात् । अत एव "वेश्या श्मशानसुमना इव वर्जनीया"(अं०४श्लो०१४)इति मृच्छकटिकम् । "मदोऽवलेपः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः" (प०३श्लो०१४५) इति दर्पणः । पक्षे मदो=मत्तत्वम् । धत्तूरस्य तज्जनकत्वात् । सविशेषं नायकान्तरापेक्षवैलक्षण्येन। पक्षे तस्य शिवप्रियत्वात् । परिगृह्यमाणायाः=सम्भुज्यमानायाः । पक्षे स्वप्रियत्वेन मन्यमानायाः । (प्रतिनिशीति) "कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे" इति वचनात् ॥ ५३५ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

धनुरात्मभेदहेतुः सुमनस एवापि वेध्यवेधकृतः ॥
सुतनु! मदनस्य चित्रं शिलीमुखा एव शिञ्जिनीभूताः॥

आत्मनो भेदो=हतिरन्योन्याभावश्च । हेतुः=आश्रयः । सुमनसः=सहृदयाः पुष्पाणि च । शिलीमुखा=भ्रमरा बाणाश्च । उभयत्राभेदारोपः । तथा तस्मिन्नेव तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविरहात् एकस्यैव वेध्यत्ववेधकत्वासम्भवात् , बाणानां च मौर्वीत्वानुपपत्तेरत्र तद्दर्शनमित्याश्चर्यम् । एतेन तस्य लोकोत्तरतया सर्वत्राप्रतिहतत्वं सूचितम् ॥ ५३६ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

(१)धम्मिल्ले तव लग्ना विभाति मुक्तावलिस्त्वयी बाले!॥
चित्तभुवः करवाले सज्जन्ती कीर्तिरिव जगज्जयजा ५३७

"धम्मिल्लः संयताः कचाः" इत्यमरः। मौक्तिकलता केशबन्धनार्था। धम्मिल्लस्य कामकृपाणाभेदेन तत्रसमुक्तावली जगज्जयोद्भूतकीर्तितादात्म्येन सम्भाव्यते। स्वहेतुतया तत्र कीर्त्यासङ्गः। "धवलिमा वर्ण्यते हासकीर्त्योः" (प०७का०२३) इति दर्पणे। एतेन त्वत्केशपाशेनैव कामः सर्वं जयतीति वस्तु व्यञ्जितम्॥ ५३७॥

कश्चित्सहृदय आह—

धर्मोऽयमयुतसिद्धः सत्कवितानां च कामिनीनां च।
कौटिल्यमपि च कान्तिर्माधुर्य्यं प्रौढिरौदार्य्यम्॥५३८॥

अयुतसिद्धः=स्वाभाविकः। कौटिल्यम्=इष्टस्याप्यनादरानुष्ठानादि। एतेन प्रागुक्तो बिब्बोकाख्यभावः (सूचितः। कान्त्यादिकमुक्तवान्) भरतः—

"रूपयौवनलावण्यैरुपभोगोपबृंहितैः।
अलङ्करणमङ्गानां शोभेति परिकीर्तिता॥
विज्ञेया च तथा कान्तिः शोभैवापूर्वमन्मथा।
सर्वावस्थाविशेषेषु दीप्तेषु ललितेषु च॥
अनुल्बणत्वं चेष्टाया माधुर्यमिति संज्ञितम्।
चापल्येनानुपहतमौदार्यं प्रश्रयः प्रोक्तः॥" इति।

---

(१) धम्मिल्ले तव लग्ना मुक्तावलिवल्लरीयमुल्लसति।
इति पाठः का० रा० पु० पुस्तके।

पक्षे कौटिल्यं=व्यङ्ग्यार्थप्रायत्वम् । अन्यत्र भरतः—

"यन्मनःश्रोत्रनयनप्रल्हादजननं तथा ।
शब्दतत्त्वार्थयोगेन तत्कान्तमिति कीर्तितम् ॥
बहुशोऽपि श्रुतं वाक्यमुक्तं वापि पुनः पुनः ।
नोद्वेजयति यस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥
अनेकार्थविशेषैर्यत्सूक्तैः सौष्ठवसंयुतैः ।
उपेतमनतिग्राम्यैरौदार्यं तत्प्रकीर्त्यते ॥" इति ॥५३८॥

कस्याश्चिदर्थे प्रेषयन्तं नायकं सखीदमाह—

धन्वतरिणेव रुजामपहरता सुभग! सा भवता ।
बाला सुधेव जीवनहेतुः करवर्त्तिनी विहिता ॥५३९॥

रुजामपनयता परमाल्हादहेतुत्वात् । पक्षे वैद्यत्वेन रोगहरत्वात् । जीवनेत्युभयत्र स्पष्टम् । करवर्तिनी=स्वेच्छावशंवदा कृता । तथाच तस्यास्तत्रैवाधीनत्वात्किं तदर्थमस्मन्नियोगेन । धन्वन्तरिरपि अमृतं हस्तेनादायोत्पन्न इति पुराणविदः॥५३९॥

सखी नायकमाह—

धत्ते सदा हृदि त्वामव्यधिकरणेन धर्मेण ।
तत्रापि त्वद्विरहः स्यादिति सुभगैतदाश्चर्यम् ॥५४०॥

(अव्यधिकरणेन=) अव्यभिचारिणा त्वन्मात्रविषयकेण । (धर्मेण=) अनुरागेण । एवंच तादृश्यां त्वया सम्बन्धाकरणमयुक्तम् । अथच यत्र यस्तिष्ठति तत्र तस्याव्यधिकरणेन=प्रतियोगित्वसमानाधिकरणेन धर्मेणावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो न भवति । घटवति भूतले घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाभावात् । व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्ववादिना घटवत्यपि वन्हित्वेन रूपेण घटाभावाभ्युपगमात् अव्यधिकरणेनेत्युक्तम् ॥ ५४० ॥

(१)धाम सुधामयमामयमातनुते हृदि रथाङ्गमिथुनानाम्।
शक्तिर्व्यक्तिविशेषोल्लेखिन्यसतामिवापि सताम्॥५४१॥

अन्योन्यानुरागसम्प्राप्तपरस्परप्रमोदौ नायकौ सखीदमाह—

धारावाहिकमेतद्युवयोः सौहार्दपीयूषम्।
लुम्पन्ति न द्विजिह्वा यथा तथाऽऽधीयतां यत्नः॥५४२॥

पूर्वज्ञानान्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानानां तद्विजातीयज्ञानान्तरव्यवधानराहित्येनोत्पत्तिर्धारावाहिकत्वम्। धारारूपेणाविच्छेदेन वहनात्। दुर्लभत्वादिसूचनाय—पीयूषमिति। द्विजिह्वाः=खलाः सर्पाश्च। तैर्हि अमृतहरणोद्यमः कृत इति स्पष्टम्॥ ५४३ ॥

भ्रमादसति स्थले गच्छन्तं कश्चित्कोऽप्याह—

धावसि मुधैव केतकसौरभमाघ्राय मधुप! मधु वाञ्छन्।
व्यभिचारस्य निरूपकमिदमेवाधिकरणं हि तयोः॥५४३॥

सौरभं=गन्धः मृषाप्रसिद्धिश्च। पक्षे आघ्रायेति ज्ञानपरम्। मधुपेति मध्विच्छाध्रौव्यध्वननम्। तयोः=मधुसौरभयोः व्यभिचारस्य=तदभाववत्यपि तद्वृत्तित्वस्य। मध्वभाववत्यपि केतकीपुष्पे सौरभादिति भावः॥ ५४३ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

भिन्दन्ति प्रविशन्तस्त्वदपाङ्गा मानसं परमरालाः।
उदयति पयोधरोन्नतिसमयेऽत्र तिरस्कृतेन्दुमुखे॥५४४॥

"स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ" इत्यमरः। अभिभूतश्चन्द्रो येन तादृशं मुखं यस्मिन्। पक्षे अन्तर्हिता इन्दुमुखाश्चन्द्रादयो यस्मिन। परम्=अत्यन्तम्। अरालाः=कुटिलाः। पक्षे पराः=

(१) आदर्शपुस्तके अस्या आर्याया व्याख्या नास्ति।

श्रेष्ठाः मरालाः=हंसाः। मानसं=चित्तं सरोभेदश्च। धिन्वन्ति= प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ ५४४ ॥

दुष्करकार्यसाधनमेव प्रतिष्ठाहेतुर्नतूत्कृष्टजातिमात्रमिति कोऽप्याह—

धीवरतनयैव मुदं सा वहतु दुरापममरनारीभिः।
संयमदुर्गान्तर्गतमचुक्षुभद्या पराशरस्य मनः ॥५४५॥

"कैवर्ते दासधीवरौ" इत्यमरः। दुरापमिति। तादृशस्याप्सरोभिरपि क्षोभानुत्पत्तेः। संयमो=विषयप्रवृत्त्युपरमः। तस्य दुर्गत्वं दृढत्वात्। तेन अन्तः=प्रत्यगात्मन्येव गतं बाह्यविषयवैमुख्यात्। पक्षे दुर्गस्य मध्यप्रविष्टम्। तथाच ताभिरपि अनुत्पन्नक्षोभस्य सत्यवत्यैव क्षोभणात्सैवोत्कृष्टेति भावः ॥५४५॥

कश्चिदधरमाधुर्यमनुभवन्नाह—

धुरि मधुरिमधाराणामधीयते मधु मुधैव वैधेयाः।
बिम्बाधरं वधूनामभिदधति विशुद्धधीनिधयः ॥५४६॥

"मूर्खवैधेयबालिशाः" इत्यमरः। अधीयत इति 'इङ् अध्ययने' इत्यस्य लटि प्रथमबहुत्वे रूपम्। तथाचानभिज्ञव्यवहारापेक्षयाभिज्ञव्यवहारस्य बलवत्त्वात् प्रत्यक्षगम्यात्पत्वबाधेन शास्त्रगम्यचन्द्रादिमहत्त्ववदधरमधुरतेत्याशयस्यैव सिद्धिः ॥५४६॥

काञ्चिदननुरूपनायके समासक्तां मत्वा सखीदमाह—

धूम इवाधिकमलिनो दृग्ज्वलितोऽप्यसुसहो नितराम्।
वन्हिशिखयेव स कुतः स्वव्याप्यत्वं त्वया नीतः॥५४७॥

वैपरम्यतावारणाय—अधिकेति। स्वरूपे तन्निषेधाय—दृगित्यादि। वन्हीति तस्या उज्ज्वलत्वसूचनेन तत्सम्बन्धानर्हत्वद्योतनम्। व्याप्यत्वं=स्वाधीनत्वम्। तस्य स्वद्दास्येऽप्यन-

धिकारात् । वह्निनापि धूमः स्वव्याप्यत्वं=स्वाभाववदवृत्तित्वं नीतः । तस्य मलिनत्वं श्यामत्वात् । दृगिति धूमस्पर्शस्य गोलकावच्छिन्नत्वगिन्द्रियग्राह्यत्वात् ॥ ५४७ ॥

कश्चिदिदमाह—

धृष्टत्वं रतिसमये कलयन्त्यसतीभिरप्यनाकलितम् ।
कुलपालिका विभाते ह्रियमेत्यविभाविता नवोढाभिः ॥

"कुलस्त्री कुलपालिका" इत्यमरः । रतिक्षणेऽसतीभ्योऽप्युत्कृष्टत्वाद्धृष्टत्वम् । अन्यदा तु नूतनस्त्रीभ्योऽप्यतिशायिनीं लज्जां बिभर्तीत्यर्थः । तथा चैतदधिकत्रैलक्षण्यानुभवानुरोधेन नान्यत्र प्रीतिरुचितेति भावः ॥ ५४८ ॥

कश्चिद्वेश्यास्वभावमाह—

धृत्वापि हृदि मुहूर्तं शिशिरप्रकृतीनपि व्युदस्यन्ति ।
तत्तद्विषयेष्वरसा विरहिण्यो वारवनिताश्च ॥ ५४९ ॥

हृदि=वक्षसि मनसि च । धृत्वा=संयोज्य । पक्षेऽनुरागदर्शनार्थे ज्ञात्वा । शिशिराः=क्रूरभिन्नाः शीताश्च । अरसा=विषयनिवृत्तिदशाप्राप्तत्वात् । पक्षे धनमात्रेच्छावत्त्वात् । यदाह भरतः—

"अर्थहेतोस्तु वेश्यानां प्रियो वा यदिवाऽप्रियः ।
उत्पद्यते नरो नित्यं मुक्त्वा दिव्यनृपस्त्रियः" इति ॥५४९॥

इति धकारव्रज्या ।

काश्चित् दूतीदमाह—

न वहसि कमपि विकारं न मायया यासि सम्वलनम् ॥
अत एव तस्य जीवस्त्वदभेदं वहति चितमस्कः॥५५०॥

विकारं=वचनाकारादिवैपरीत्यम् । माया=व्याजः । नि-

रूपधिष्ठानत्वात्त्वयि तस्य स्वाभेदज्ञानं युक्तमेव । अथच य-स्य विकारो नास्ति, अविद्यासम्बन्धोऽपि नास्ति तादृशं ब्रह्मै-व । जीवात्मापि तस्यैवाभेदं वहति । अविद्यावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जीवतया त्वितमस्कृत्वे=अविद्यानिवृत्तौ ब्रह्माभेद एव ।

"अविद्या संसृतिर्बन्धो मनोमोहो मलं तमः ।

इति सङ्करजालस्य नामान्येतानि राघव ॥" इति व-शिष्ठः ॥ ५५० ॥

कश्चिदस्थिरमणयं सखीदमाह—

नल इव सुन्दर! बध्नास्यालिमहार्यप्रकारभेदेन ।
मुञ्चस्यनन्यगतिकामपि चैनां निपतितां गहने ॥५५१॥

अहार्येण=निरसितुमशक्येन । (प्रकारभेदेन=) पारदा-रिकाधिकरणे कामशास्त्रप्रसिद्धेन प्रकारविशेषेण । आलिं= मत्सखीनायिकां बध्नासि=स्वाधीनतां नयसि । नलसंज्ञः कपिरपि अहार्याणां=पर्वतानां प्रकारभेदेन=विजातीयसं-स्थानेन आलिं=सेतुं बद्धवानिति रामायणे स्पष्टम् । सर्व-विदितानुरागतया अनन्यगतिकाम् अत एव गहने कष्टे निपतितां च त्यजसि । नलसंज्ञो राजापि वने भैमीं त्यक्त्वा ग-त इति भारतम् । नलपदं पूर्वोत्तरार्द्धयोः कपिराजवीरसे-नतनयोभयपरम् ॥ ५५१ ॥

काञ्चित्कामीत्याह—

नर्मदयापि भवत्या बहुरसयापीहितमनर्हम् ॥
अनुकूलमनुसरन्ती यदिदं प्रतिकूलमपि यासि ॥५५२॥

नर्म=क्रीडा तद्ददातीति नर्मदा । "नर्मदः केलिसचिवे न-र्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वः । (बहुरसा=प्रभूतानुरागा)

स्वानुकूलगमनोद्यतापि प्रतीपमनुसरसीत्यनुचितम् । नद्यपि बहु-जला अनुकूलं=कूलाभिमुखं यदा याति तदा प्रतिकूलमपि या-त्येव । अनुप्रतिशब्दयोर्लक्षणादौ समानार्थत्वादिति भावः॥५५२॥

सखीदमाह—

नमयति वदनं वक्षोरुहमामृशति प्रिये बाला ॥
हेमाम्बुजमुकुलोपरि तामरसादूभुतमुदीक्षितुमिवेयम् ॥

प्रियकर्तृकस्तनस्पर्शनजन्यलज्जाहेतुकवदनप्रह्वीकरणं सुव-र्णपद्मकोरकोर्ध्वगतरक्तोत्पलकोरकदर्शनार्थतया सम्भाव्यते इति फलोत्प्रेक्षा। स्तनस्य मुकुलेन करस्य कोकनदेन साम्यम् । तथाच तत्स्पर्शस्यापि तत्रापूर्वतया सुखविशेषजनकत्वं सूच्यते ॥५५३॥

सखी काञ्चिदिदमाह—

नखरेखोल्लिखितं ते हृदयमवेक्ष्यैतदुन्नीतम् ॥
इह समये कुसुमेषुर्वहति पलाशाशुगानेव ॥ ५५४ ॥

नखक्षतानां पलाशमुकुलाकारत्वात्तद्वति हृदये पलाशबा-णभेद इति सम्भाव्यते । ततश्चेतनाधीनतयैषां कामाक्षिप्तत्वसि-द्धौ तद्वत्तां विना च क्षेपासम्भवात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायेण—व-हति पलाशेत्याद्युक्तम् । अनेन किंशुकानामन्यापेक्षया स्मरो-द्दीपकत्वातिशयसूचनम् ॥ ५५४ ॥

मुग्धायाः सखी नायकमाह—

नवयौवनेन तनुता दत्तावयवाय मध्यमायाऽस्याः ॥
पर्यापिता तनौ सा भूयो भवदीयविप्रलम्भेन॥५५५॥(१)

(१) अत्र का० रा० पु० पुस्तके—
नयनस्पन्दप्रत्ययनिर्धारितवल्लभागमया ।
नवसुदृशा भूषाणां मिषतः सूत्राण्यभञ्जिषत ॥
इत्यधिकं वर्तते ।

तनुता शरीरवृत्तिधर्मो न त्ववयववृत्तिः। स च यौवनेन मध्याय दत्तः। तत्र कृशत्वोदयात्। त्वद्विरहेण तु पुनरपि तस्य शरीरवृत्तित्वमेव कृतम्। सर्वावच्छेदेन तत्र कार्श्योदयादिति भावः। कस्यचित्पदं हृत्वा केनचिदन्यस्मै दाने पुनरन्येनाऽस्मा एव दानप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ५५५ ॥

कस्यचित्प्रियानुरागमुदिता सखीदमाह—

नाभीसरासि विभाति प्रियपाणिः कोकनदवदयमस्याः॥
रोमावलीलतायां योऽकलयत्पल्लवस्य रुचिम् ॥ ५५६ ॥

मुग्धाया विश्वासनार्थं प्रथमं रोमलताप्रदेश एव करव्यापारे क्रियमाणे औचित्यवशात्किसलयमिवादृश्यत । तदुत्तरं किञ्चिद्विश्रम्य नाभौ तथात्वे तु सरःसदृशतया तत्र रक्तोत्पलवदाभातीत्यर्थः। अकलयादिति दर्शना····

"विश्रब्धायाः स्त्रियाः कार्यमङ्गप्रत्यङ्गवीक्षणम् ।
अन्यथा क्रियमाणं तत्तदुद्वेगाय जायते ॥"

इति कामशास्त्रम् ॥ ५५६ ॥

काञ्चिन्मृषैव कुप्यन्तीं हितैषिणी सखीदमाह—

नामान्तरेण तदिदं न्यक्करणं प्रणयरेखायाः ॥
यदविप्रियेऽपि दयिते तदुग्रुक्त्या प्रत्यवस्थानम् ॥५५७॥

"जीवन्त्यां त्वयि जीवामि दासोऽहं त्वं च मे प्रिया ।
उक्त्वैवं योऽन्यथा कुर्यात्तद्विप्रियमिति स्त्रियाः ॥"

इति भरतः। तस्याऽभावोऽविप्रियम्। तत्रापि विप्रियाभावेऽपि। यद्वा न विद्यते विप्रियं यस्य कर्तृत्वसम्बन्धेनेति बहुव्रीहिणा दयितविशेषणम् । विनैवापराधं तस्यापराधभ्रमात्कलहकरणे प्रेमविच्छेद एव स्यादिति भावः ॥ ५५७ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

नासालङ्कृतिमौक्तिकयुगलं तव भाति गर्भमाणिक्यम्॥
रदनवसनस्पर्द्धादोषाद्वन्दीत्वमिव नीतम् ॥ ५५८ ॥

मध्यग्रथितरक्तमणि मुक्ताफलद्वयं नासाभरणवर्ति दन्तस्पर्द्धया विशेष्यस्य अधरस्पर्द्धया च विशेषणस्येति द्वयोरपि बन्धनं कृत्वा तत्समीपे स्थापितमिति सम्भाव्यते। कनकसूत्रगुम्फितयोरधरस्पर्शात्। एतेन "वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः" इति न्यायेन महत्स्पर्द्धयापि सुखमेव स्यादिति भावः। ॥५५८॥

कश्चित्प्रियामाह—

नालीकिनीति नलिनीत्यपि विदिता पद्मिनी सम्यक् ॥
यत्तव बाहुमृणालप्रहिताम्बुजसायकेन विद्धोऽहम् ५५९

नालीकं पद्ममस्त्यस्यास्तथा । "नालीकिनी पुटकिनी" इति पर्यायेषु हारावली। पक्षे नालीका=बाणविशेषाः सन्त्यस्याः। नलिनी तत्प्रेरणोपायनलिकावत्त्वात्। तथाच भुजमृणालप्रेरितलीलाकमलबाणेन मम वेधात् मृणालकमलयोश्च पद्मिनीसम्बन्धित्वात्तदुभयवत्त्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ५५९ ॥

कश्चिदिदमाह—

नाटकमिव व्यलीकप्रतिभासि रसानुकूलसकलार्थम् ॥
हरति बहूनां हृदयं वेश्याप्रेमाङ्कपरिणामम् ॥५६०॥

"व्यवस्थानुकृतिर्नाट्यम्" इति सामान्यलक्षणम्। अत्र विशेषपरत्वे प्रयोजनाभावान्नाटकपदस्य सर्वभेदपरत्वात् मिथ्यैव प्रकाशमाना रसानुकूलाः कटाक्षादयोऽर्था यत्र। तेषां रत्यनुभावत्वेऽपि तत्र वस्तुतस्तदभावेन कृत्रिमताप्रकाशनार्थमेव तथाभिधानात्। तत्रापि रामादीनां मृषैव प्रतिभासात्। अङ्कः कलङ्कः

परिणामः=फलं यस्य । दुर्यशोमात्रहेतुत्वात् । तत्राप्यङ्कः सर्गादिस्थानीयः परिणामो यस्य । यदाह भरतः—

"यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ॥
किञ्चिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदात्रगन्तव्यः" ॥५६०॥

कृतसङ्घटना दूती नायिकामाह—

नागरि पुमानशेषो निवृत्तिमाधत्त यत्प्रसङ्गेन ॥
गुणकेशीमिव तां त्वामवाप्य सुमुखः कृतार्थोऽयम् ५६१॥

नागरीति सम्बुद्धिः अशेषः=सर्वोऽपि पुमान् यस्यास्तव प्रसङ्गे=प्राप्तौ निवृत्तिं न कृतवान् किंतु तदिच्छामेव। गुणकेशी=मातलिकन्या। सा हि सुमुखसंज्ञाय नागकुमाराय दत्ता। नागरिपोर्गरुडस्य मानशेषो यत्प्रसङ्गेन निवृत्तिं प्राप्तः। अत्रेयमुद्योगपर्वणि कथा—

शक्रानुरोधवशतो बहु दत्तमायुः
कृष्णेन तस्य गरुडेन जिघांसितस्य ।
तार्क्ष्येऽथ कुप्यति हरिः स्वभुजाभिधाना-
त्तस्याभिभज्य गरुतोऽकृत मानहानिम् ॥ ५६१ ॥

कश्चिदिदमाह—

नियतं समानरूपभृदुद्बोधकृदखिलवृत्तीनाम् ॥
तत्किल जीवनमूलं नव्यानः पाति न प्राणः ॥५६२॥

समानं=नायिकान्तररूपदर्शनेऽप्यपकृष्टत्वेनानवभासमानम्। सर्वेन्द्रियाणां वृत्तिश्च स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यं तस्योद्बोधः फलोपहितत्वं तद्धेतुः। अन्यथा मोहेन तेषां तदभावात्। तत्=प्रसिद्धं जीवनस्य मूलं=विवरणम्। नव्या=नूतनस्त्री। (नः=अस्मान्) प्राणस्तु न पाति तां विना जीवनानुपपत्तेः। यद्वा

"स्वच्छन्दो निरवग्रह" इत्यमरः । परिणाहित्वेन वक्षसा-ऽन्तरिक्षतादात्म्यं व्यङ्ग्यम् । पयोधरः=स्तनो मेघश्च । मृगनाभिभिर्मलीमसम् । पक्षे मृगनाभिवत् । अत्रायं कृतनायिकान्तर-सम्भोगः कारणान्तरं विना कस्तुरीमुद्रितोरस्कत्वादित्यनुमितिः। हेतुज्ञानं च तच्चिह्न(न्ह)प्रत्यक्षात्मकम् । तथा च दर्पणे—"पत्युरन्य-प्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते । ईर्ष्या मानो भवेत्स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा । उत्स्वप्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनसम्भवा (प० ३ का० १९९ । २००) ॥ ५६७ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

(१)निबिडतरस्य हृताखिलदर्शनशक्तेस्तमोव्रजस्येव ॥
धम्मिल्लस्य न तेऽस्ति श्यामलता तेजसा नाश्या ॥५६८॥

दृढबन्धनादल्पत्वाभावाद्वा निबिडत्वम् । न त्वतिबाहु-ल्यात् । सामुद्रिकविरोधात् । नाशिताऽखिलसहृदयनिष्ठा पदा-र्थान्तरदर्शनानुकूला शक्तिर्येन । पक्षे अखिलपदार्थकर्मकचाक्षुष-शक्तिर्येन । आलोकं विना चाक्षुषमात्रानुत्पत्तेः । अस्य तेजो-विरहरूपतया तत्सम्बन्धे श्यामत्वाभावः, केशश्यामतायास्तु स्वाभाविकतया तेजःसत्त्वेऽपि नाभाव इति उत्कर्षापकर्षोभयहे-त्वनुक्तौ व्यतिरेक इत्युदाहृतमलङ्कारकौस्तुभे ॥ ५६८ ॥

कांचित्प्रिय आह—

निशि भवदास्यसमुद्भवपरिमलमाजिघ्रदेकजातीयम् ॥
पद्मास्मितमनुमिनुते कोककुलं केलिवापीषु ॥ ५६९ ॥

एकजातीयं=पद्मसौरभसदृशजातावच्छिन्नम् । निःश्वास-मारुतसौरभे पद्मीयसौरभभ्रमेण पद्मविकाशो जात इति ज्ञानो-

(१) मुद्रितालङ्कारकौस्तुभे व्यतिरेकालङ्कारप्रकरणे उदाहृतेऽस्मिन् पद्ये 'निबिडतरस्य' स्थाने अतिनिबिडस्येति पाठः ।

त्पत्तेर्भ्रान्तिमान् व्यङ्ग्यः। तेन च दिनोत्पत्तिज्ञानाक्षेपाद्विरहवि-रामसम्भावनया ब्रह्मास्वादसहोदरानन्दनिष्पत्तिर्व्यज्यते। ए-तेन नायिकाया उत्तमत्वसूचनम् ॥ ५६९ ॥

कश्चिज्जलकेलिवृत्तमाह—

निजवदनसम्मुखीना पतयालुभिरलिभिरेवेयम् ॥
यमुनायामिन्दीवरवृन्दं विन्दत्यभिन्नरूपमपि ॥५७०॥

नीलोत्पलकालिन्दकन्ययोः समानरूपत्वात्तस्य च विशेष-दर्शनं विना वस्तुविवेकप्रतिकूलत्वात् यद्यपि नीलोत्पलस्य वि-विच्य ज्ञानं न सम्भवति। तथापि अवयवसौरभलोभेनोत्पल-मपहाय तन्मुखाभिमुखसमापतन्मधुव्रतवृन्देनैव नीलोत्पलं दृष्टं तद्विभागस्य तत एव सम्भवादिति भावः। एतेन मुखस्य ततो-ऽप्यतिशयितं सौरभमिति व्यज्यते ॥ ५७० ॥

काचिदस्थिरस्नेहानुरक्तेदमाह—

नीरागसङ्गमे सति परिणामे भवति भयमतीव ॥
जातेष्वपि हि सुधादिषु हलाहलं जलनिधेरुदितम् ५७१॥

रागपदं दृढतररागपरम्। तथाच दृढानुरागहीन इत्यर्थः। अथच नीरं=जलम् अगः=पर्वतस्तयोः सङ्गमे इत्यर्थः। आन-न्दजनकपीयूषादेरुत्पत्तावपि समुद्रमन्दररूपनीरागोभययोगाद्विषं जातम्। भयपदं स्वकारणत्वोभयपरं तेन कालकूटस्य भयहेतुत्वा-सङ्गतिः ॥ ५७१ ॥

कश्चिद्विवेकहीनानधिकृत्याह—

नीलतया पिककाकं हंसबकं सिततया समं येषाम् ॥
किञ्चिद्गुणसाजात्योपहतमतिभ्यो नमस्तेभ्यः ॥५७२॥

शकुनिद्वन्द्वत्वात्पिककाकेत्यादि एकवद्भावः। उपहता

दुष्टा मतिर्येषां तादृशेभ्यो नम इति प्रत्याख्यानाभिप्रायम् । समत्वं=तत्तदसाधारणधर्मप्रयुक्तापकर्षोत्कर्षानाश्रयत्वप्रतीतिवि-षयत्वम् ॥ ५७२ ॥

कश्चिन्मूर्खान् प्रकृत्याह—

(१)नीता समक्षमक्षतमनवेक्ष्या नियममियमवहत् ॥
सध्रीचीभिरहस्यत रहस्यतः शशिमुखी प्रियाभिमुखी ॥

स्वविशेष्यकान्यसमवेतदर्शनविषयत्वप्रकारकज्ञानदशायां प्रियविषयकदर्शनाभावनियमं दधानापि सदृशज्ञानाभावदशायां प्रियतमं पश्यन्ती सखीभिरुपहसितेत्यर्थः । तस्याः प्रियसङ्गम-पृच्छानुमानात् ॥ ५७३ ॥

कस्याश्चित्प्रथमाभिसारसाहसमुदीक्ष्य कोऽप्याह—

नूतनमद्य निकुञ्जप्रवेशनं बालहरिणनयनायाः ॥
इति मङ्गलगीतिरिव भ्रमरीभिरगायि गुञ्जितव्याजात् ॥

प्रियाभिसरणार्थप्रवेशनान्तरध्वंसासमानकालीनत्वमत्र नू-तनत्वम् । बालेति चपलत्वातिशयसूचनाय हरिणविशेष-णम् । उक्तनूतनत्वोपपत्त्यर्थं बाला चासौ हरिणनयना चेति ब-हुव्रीहिगर्भकर्मधारयो वा । गीतिपदं गातव्यपरम् । नवगृहा-दिप्रवेशेऽपि मङ्गलगानाचारात् । तथाच सङ्गीतमीमांसायाम् "भूपानामभिषेचने पुरगृहप्रावेशिके कर्मणि—
प्रेष्ठानामपि सङ्गमे सुतजनौ(२) पर्वस्वभीष्टाप्तिषु" इ-

---

(१) का० रा० पु० पुस्तके इयमार्या नास्ति । एतत्स्थाने—
नीवीमुद्ग्रथयन्तं दयितकरं निजकरेण रुन्धाना ।
वञ्जुलकिसलयरक्तोत्पलकलहालोककौतुकं तनुषे ॥
इत्यार्या वर्तते ।

(२) सुतजनौ=पुत्रजन्मनि ।

स्यादि ॥ ५७४ ॥

काश्चिदभिसारिकां सखीदमाह—

नूपुररवोपहूताः कलहंसास्त्वां मिलन्ति तन्वङ्गि! ॥
सङ्केतकुञ्जसरसीं कथयन्त इवातिसन्निहिताम् ॥५७५॥

"मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। तदीयशब्दश्रवणेन हंसोपसर्पणवर्णनं कविसम्प्रदायः। "कादम्बः कलहंसः स्यात्" इत्यमरः। "कलो मधुरवाक्" इति स्वामी। सरस्तीरनिकुञ्जस्य सङ्केतस्थानतया हंससमागमानुमितमञ्जीरध्वनिश्रवणेन हंसाश्रयसरःसन्निधिसिद्धावर्थात्कुञ्जस्यापि तथात्वसिद्धेः। कलहंसपदेनोक्तरीत्याभीष्टार्थसूचनं व्यङ्ग्यम्। तन्वङ्गीति गमनश्रमसूचनम् ॥ ५७५ ॥

खण्डिता नायकमाह—

नूनं स्तनस्तबकयोस्तस्या भवतापि दत्तमाच्छुरितम् (१)
तत्कुङ्कुमेन भवतः कृतमाच्छुरितं तया हृदयम् ॥५७६॥

"स्यादाच्छुरितकं हासनखघातप्रभेदयोः" इति विश्वः। स्तबकपदेन तद्दानानर्हत्वसूचनम्। सङ्गीतमीमांसायाम् मुकुलहस्तमधिकृत्य—

"कामिनीकुचकक्षादौ सशब्देन विलेखनम्।
गुदे पदेऽङ्गुलीये च तदाच्छुरितकं विदुः॥" इति।

रतिरहस्ये—

"अव्यक्तरेखमणुकर्मनखैः समस्तै
रोमाञ्चकृच्चटचटाध्वनियोजितं च।

(१) का० रा० पु० पुस्तके दत्तमित्यस्य स्थाने लिखितमिति पाठः।

अङ्गुष्ठजाग्रनखताडनतो नखानां
गण्डस्तनाधरगमाच्छुरितं लिखन्ति ॥''
(नखच्छेदाधिकारे प० ८ श्लो० ३) इति ।

तत्पदं प्रतिनायिकाकुचपरम् । आच्छुरितं संमिश्रितं तदाश्लेषादिति भावः ॥ ५७६ ॥

कश्चिन्मानिनीं प्रिय आह—

नेनिजतीव विराजसि बहुगुणमेतत्प्रिये नेत्रम् ॥
एतदश्रुवारिधारायोगाद्गलदञ्जनाभमलम् ॥ ५७७ ॥

निजेः शुद्ध्यर्थस्य सकर्मकस्य जुहोत्यादिपठितस्य शतृप्रत्यये नेनिजतीति रूपम् । तत्र नयनं वस्त्रं चेत्युभयाभेदारोपः । गुणाः=तरलत्वादयस्तन्तवश्च । अञ्जनरूपमञ्जनसदृशं चेति समन्वयः । एतेन साञ्जनादपि नेत्रादिदानीन्तनस्य रम्यत्वातिशय इति व्यज्यते ॥ ५७७ ॥

सखी नवोढामाह—

(१)नेत्रस्य तव विघाते क्रियमाणे प्रियतमस्य नयनेन ॥
वदने तव नेत्रं परमुद्भूय सहायमातनुते ॥ ५७८ ॥

नायकेन दृश्यमानायास्तद्दर्शनसामर्थ्याभावात् विघात इति । उत्तरीयवस्त्रावृतनयनायास्तु तदानीं प्रतिदर्शनसम्भवात्तस्य तत्सहायकारित्वमिति भावः । उद्भूतरूपं नेत्रं वस्त्रस्वरूपं तस्यानुद्भूतरूपनेत्रापेक्षया प्राबल्यात् । अन्यत्रापि सजातीयेन विजितस्य कस्यचित्तदधिकबलस्तज्जातीय उपकारं करोतीति

---

(१) का० रा० पु० पुस्तके नास्ति । एतत्स्थाने—
नेतव्या पुंवत्त्वं स्त्री तु समानाधिकरणैव ।
तस्य विरहः प्रियायामिति रीतिः पुनरहृद्यैव ॥
इति वर्तते ।

प्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ५७८ ॥

काञ्चिदन्यत्र स्वानुरागप्रकाशमाशङ्कमानां सखीदमाह—

नैरन्तर्यनिमित्तः संयोगोऽसावजन्यस्य ॥
श्रुत्वेति शाब्दिकगिरं सचकितमालोकसे दिशः किमिति

नैरन्तर्यं=स्वरव्यवधानाभावः। तन्निबन्धनः। अचोऽकारादेरन्यस्य हल्संज्ञस्य संयोगोऽस्ति "हलोऽनन्तराः संयोगः" (१ । १ ७)इति वचनेन अज्भिरव्यवहितानां हलां संयोगसंज्ञाविधानादिति वक्तुरभिप्रायः। त्वं तु नैरन्तर्यं सर्वदा समीपदेशावस्थानं तन्निमित्तोऽस्य नायकस्य संयोगो नायिकासमागमोऽजनि जात इत्यर्थभावनया बुद्ध्या किमिति चिन्तामावहसीति भावः। अत्र शङ्किता दृष्टिरभिमता।

"किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुन्नता तिर्यगायता।
दृढा चकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते। शङ्कायां चैव शङ्किता"
इति भरतवचनात् ॥ ५७९ ॥

कश्चिदिदमाह—

नैषधमिव बहुभङ्गिकमानन्दं जनयति प्रेम ॥
तन्नीतं सर्गान्ते तन्मुख एव त्विदं कुतुकम् ॥ ५८० ॥

भङ्गिः=नानाविधविरहसम्भोगरूपत्वम्। पक्षे भङ्गिः=व्यङ्ग्यार्थः। आनन्दः=सुखमित्युभयत्र तुल्यम्। उत्तरार्द्धे तु आनन्दपदेन पदतदर्थोभयं गृहीत्वा व्यतिरेक उच्यते। नैषधकाव्यस्य सर्गान्ते आनन्दपदवत्त्वम्, प्रेम्णस्तु सर्गमुखे आरम्भमारभ्य तत्सत्तापर्यन्तमेवानन्दजनकत्वं न तु तदुत्पत्तिविच्छेदेऽपीत्यर्थः ॥५८०॥

कश्चित् दुर्जनस्यावश्यपरिहार्यतामाह—

नैसर्गिकी खलस्य ब्रह्मण इव दुर्गमात्मनो माया ॥
जीवहृदस्य पुनः सानुच्छेत्तव्या च तत्त्वधिया ॥५८१॥

खलस्य दुर्गमात्मत्वं साधुविप्रच्छन्नत्वात् । ब्रह्मणस्तु श्रवणादिविप्रतिपत्तिगम्यत्वात् । नैसर्गिकी अनादित्वात् । पक्षे स्वाभाविकी । माया=कपटोऽविद्या च । जीवहृत् साधूनामनर्थहेतुत्वात् । तत्त्वबोधादनुच्छेत्तव्यत्वम् । अनाहार्यसद्बुद्धेस्तत्रानुदयात् । ब्रह्मणस्त्वविद्या (जीवहृत्=) जीवव्यवहारहेतुः तदवच्छिन्नस्य जीवत्वात् । अखण्डब्रह्मसाक्षा . . . . रीच्छया वेति व्यतिरेकः ॥ ५८१ ॥

सखी अभिसारिकामाह—

नोदयतीव सजन्ती पृष्ठे त्वां तिमिरलेखेयम् ॥
पुरतश्चापसरन्ती वरतनु ! दत्तेऽवकाशमिव ॥ ५८२ ॥

पृष्ठतो नोदनेनातिघनत्वं व्यङ्ग्यम् । नोदनं प्रेरणम् । अग्रतः किञ्चिद्दूरीभवन्ती च गमनावकाशमिव ददाति । पश्चात्प्रेरणेऽपि पुरोमार्गरोधे गमनासम्भवात् । स्वपुरःसमीपेऽन्धकारः किञ्चिद्विरलः स्वदूरे च घन इव प्रतिभातीति यदा स देशो दूर आसीत्तदा तत्रैवान्धकारः स्थितः । समीपगमने तु स विदूरे गत इति उपचर्यते । एतेन तमसोऽभिसारानुकूलत्वसूचनम् ॥ ५८२ ॥

कस्याश्चित्सखी कथमस्मासु सम्प्रति न पूर्ववत्प्रणय इति वादिनं नायकमाह—

नौरिव विगतरसे पथि हृद्वृत्तिर्नैव सञ्चरति तस्याः ॥
द्वीप इवोभयतो रसशाली त्वं स्तम्भयसि तां तु॥५८३॥

उभयत्रापि रसः=शृङ्गारो जलं च। उभयतः=नायिका-द्वये भागद्वये च। स्तम्भयसि=स्वविषयकानुरागहीनां प्रतिबद्ध-गतिकां च करोषि। "द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिण-स्तटम्" इत्यमरः। तथाच तवान्यरक्तत्वादेवमिति भावः॥५८३॥

इति नकारव्रज्या।

जनापवादभयेन सङ्कुचन्त्यां नायिकायां दूतीदमाह—

परिचितमृदुवृत्तीनां सन्धिप्रस्तावनाभिरूपाणाम्॥
अङ्कातिशयादेवातिशयः प्रेम्णां च नाटकानां च॥५८४॥

अङ्को व्याख्यातः। तदुत्कर्षादेव नाटकस्योत्कर्षः। उत्क-र्षः सङ्ख्यया स्वरूपेण वा उभयसाधारणः। मृदुर्मनोहरा वृत्तिः परस्परानुवर्तनं यत्र। पक्षे वृत्तयो भारती सात्वती कैशिकी आरभटीति चतस्रः। "वृत्तिर्विवरणे जीव्ये कैशिक्या-दिषु चेष्यते" इति विश्वः। सन्धिः=उभयमिलनम्। तस्य प्रस्तावना=प्रसङ्गसम्पादनम्। पक्षे सन्धयो=मुखादयः पञ्च। प्रस्तावना=नाटकारम्भः। भरतः—

"मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्षस्तथा।
तथा निर्वहणं चैव नाटके पञ्च सन्धयः"॥५८४॥

कश्चित्प्रियामाह—

पक्ष्मलमक्षि तवेदं स्मराधिवसनीयवसनमाकलये॥
नेत्रपदमेतदर्थकमाचक्षाणैर्विधृतमेतत्॥५८५॥(१)

प्रशस्तं पक्ष्मास्त्यस्य पक्ष्मलम्। अथच पक्ष्मारब्धमुत्तम-वस्त्रम्। "पक्ष्म सूत्रादिसूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि" इति विश्वः। एवं च पक्ष्मलत्वरूपविशेषणांशेन तस्य वसनरूपत्व-मित्युक्तम्। इदानीं तु विशेष्यतयापि तदेवेत्याह—नेत्रेति।

(१) नैरिदं स्फुटं विहितम् इति पाठः का० रा० पु० पुस्तके।

वस्त्रार्थकनेत्रवाच्यत्वमीक्षणस्य वदद्भिरिदं स्मरपरिधेयवस्त्रमिति स्फुटमेवोक्तप्रायमिति भावः ॥ ५८५ ॥

कश्चित्प्रियामाह--

पश्योदयन्तमिन्दुं सुन्दरि! भवदास्यसाम्यलोभेन ॥
अव्यवाहिताग्रसमयानुभूतवह्निप्रवेशमिव ॥ ५८६ ॥

अनुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपदानित्यत्वात्-उदयन्तामिति । अत एव "उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ" (स० ४श्लो०) इति माघः । उदयाव्यवहितोत्तरकालवह्निप्रवेशस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात्-अग्रेति आद्यर्थकम् । नचाव्यवधानप्रवेशवैयर्थ्यं तज्जन्यरूपस्य व्यवधानेऽपि स्थित्युपपत्तेरिति वाच्यम्(?) । चन्द्रस्य जलावयवबाहुल्येन तैजसत्वेन च पाकाद्रूपपरावृत्त्यसम्भवेन तत्संयुक्तसूक्ष्मवह्न्यवयवरूपस्य चन्द्रे प्रतीतिश्चातिव्यवधानेन सम्भवतीत्याशयेन तदुपादानात् । एतेन मुखप्रतियोगिकसादृश्याश्रयत्वमपि चन्द्रस्य नास्तीति प्रतीपालङ्कारः ॥ ५८६ ॥

दूती नायिकामाह--

पतिरेति प्रथमायामेव गुणं न पुनरन्यत्र ॥
इत्यपरसम्प्रयोगं श्रुत्वा मा नाम विमुखतां यासीः॥५८७॥

पूर्वनायिकायामेव नायको गुणं स्नेहं वहति न त्वन्यत्रेति । अपरसं=मिथ्यात्वेन रसप्रतिकूलं लोकस्य प्रयोगं=प्रवादं श्रुत्वा मम प्राथम्याभावान्मयि स्नेहं न कर्तेति श्रुत्वा वैमुख्यं न कुर्याः । एतस्य मिथ्यात्वात् । अथच पतिशब्दः प्रथमायां पतय इत्यत्र "ह्रस्वस्य गुणः" (७।३।१०८) इति वचनाद् गुणं लभते । न तु विभक्त्यन्तरेषु । तस्य घिसंज्ञाविरहेण तत्प्रयुक्तगुणाभावादिति । (अपरसम्प्रयोगं=) अपरेषां सम्यक्

प्रयोगमिति ध्वनिः ॥ ५८७ ॥

अन्यासक्ते नायके सखी नायिकामाह--

पट इतरसम्प्रयोगं संश्रयतां मिलतु वा तुर्याम् ॥
उत्कृष्टदशस्य पुनस्तस्य गुणेष्वेव समवायः ॥ ५८८ ॥

इतरैश्चक्रादिभिः सह संयोगम्, तुरी इह तत्कारणविशेषः। तस्यां वा मिलतु [सायुगंत्वारकस्य]। उत्कृष्टा दशा प्रान्तो यस्य। तथाविधस्य पटस्य समवायः पुनः गुणेषु तन्तुष्वेव। दण्डादिनिमित्तहेतूनसमवायिनश्च विहाय तन्तुष्वेव पटसमवाय इति प्रसिद्धम्। अथच पटो इति नायिकासम्बुद्धिः। एवंच त्वयैवेदं विभावनीयमिति सूचितम्। अत्रादेशे "लोपः शाकल्यस्य" (८।३।१९) इति लोपे च सङ्गतिः। इतरनायिकासङ्गमं यातु। तुर्या=चतुर्थी वा नायिका मिलतु। रमणीयदशस्य तरुणस्य तस्य गुणेष्वेव विलक्षणः सम्बन्ध इति त्वय्येवानुरक्तहृदय इत्यर्थः ॥ ५८८ ॥

कश्चित्प्रियामाह--

पणतामवापयसि यत् द्यूते पुरुषायितं सुतनुम् ॥
मन्ये तेनैव तव भ्रूभङ्गवशंवदं मदनम् ॥ ५८९ ॥

वशंवदं=भ्रूसङ्केतान्वयव्यतिरेकानुसारिणम्। "पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्लहे" इति विश्वः। "वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः" इति लीलावत्याम्। अत्र पणपदेन द्यूते तज्जयत्वेन स्वीकृतं वस्तु वराटमानं चाभेदेन विवक्षितम्। तथाच मदनसर्वस्वभूतपुरुषायितस्य पणीकरणे तवोत्कर्षः सिद्ध इति भावः ॥ ५८९ ॥

काचिदाश्वासयन्तीं सखीमाह--

पर्यायप्राप्तत्वाद्यदि विरहे नोपधीयते खेदः ॥
सहचरि ! तर्हि प्रियतमसंयोगे मुदपि कुण्डलिता॥५९०॥

"सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्" इति न्यायेन कालक्रमोपनिपतिते विरहे दुःखं न कार्यमिति चेत् तर्हि समागमे सति प्रीतिरपि प्रत्याख्याता । तस्यापि कालप्रवाहायातत्वेनोक्तन्यायेनैव सन्तोषानवकाशादिति भावः । "पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे" इति विश्वः ॥ ५९० ॥

कश्चिन्मनस्वीदमाह—

पटुतां वृद्धिनिमित्तं विहाय ये ह्रस्वताश्रयाद्ब्रुवते ॥
पदमात्रकामुकेभ्यः प्रसज्जनीयोऽञ्जलिस्तेभ्यः ॥ ५९१ ॥

स्वोत्कर्षमुद्दिश्य परापेक्षया स्वस्यापकर्षमपि सम्पाद्य ये आत्मनः पटुतां वैदग्ध्यं वदन्ति ते किञ्चित्स्थानमात्रप्राप्तितात्पर्यका इति नमस्कार्या एव । अथ च वृद्धिनिमित्तणिचं विहाय ह्रस्वं वाऽचः कृत्वा पटुशब्दं साधयन्ति ते शब्दमात्रार्थिनः, पाटयतेरुप्रत्यये ह्रस्वे णिलोपे च उणादिषु पटुपदव्युत्पत्तेरिति तेऽपि उत्कृष्टत्वाद्वन्द्याः ।

"रूपान्तरेण देवास्ते विचरन्ति महीतले ॥
ये व्याकरणसंस्कारपरिपूतमुखा नरा" इत्युक्तेः ॥ ५९१ ॥

कश्चिदुत्कृष्टगुण इदमाह—

परकीयेण गुणेन प्रच्छन्नगुणस्य वस्तुनो भानम् ॥
ये मन्यन्तेऽलङ्कृतिमतिचित्रं सहृदयास्ते यत्॥५९२॥

विपक्षविद्यादिकापेक्षयाऽपकृष्टविद्यादिकस्य भानमलङ्कृतिं=शोभाजनकं ये मन्यन्ते । पक्षेऽन्यदीयरूपाद्यभिभूतरूपस्य वस्तुनो भानं तद्गुणालङ्कार इत्यालङ्कारिकाः । तेऽपि सहृ-

दया रसविभावकाः। ये स्वापकर्षमप्यलङ्कारं मन्यन्ते तेषां कथं सहृदयत्वमिति भावः।

"स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत्।

वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः॥" इति काव्यप्रकाशे उ० १० का० १३७) ॥ ५९२ ॥

कश्चिदिदमाह—

पक्षपरिरक्षणार्थं मैनाकेनावमज्जता जलधौ॥

तत्साध्यविरहयोगात्स्वस्य विपक्षत्वमेव कृतम्॥५९३॥

पक्षेषु सत्स्वपि तत्कार्याभावात्तेषामसत्प्रायत्वमेवेत्यर्थः। अथच तस्य पक्षत्वमनुमानधर्मित्वं तद्रक्षणाय प्रवृत्तेन समुद्रान्तरे वन्हिरूपप्रसिद्धानुमानसाध्याभावाद्विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वेन निश्चितत्वतमेव कृतम्। यदि तत्र न मज्जेत्तदा पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वात्पक्ष एव स्यादित्यर्थः॥ ५९३॥

काश्चिदभिसारिकां सखीदमाह—

पद्यान्तरेषु हृदयाभिमतार्थोपनतिजनकेषु॥

विहितावगाहनाः सखि! सहृदयलोका वहन्ति मुदम्॥

पद्यानां=मार्गाणां श्लोकानां च। "पद्यं श्लोके स्मृतौ पद्या" इति विश्वः। मनस इष्टोऽर्थो नायको नायिका वा तस्योपनतिः=सन्निधिगमनम्। पक्षेऽभिमतो योऽर्थो विभावादिः। तस्य उपनतिः=प्रतीतिः। अवगाहनं=गमनं विभावनं च। तथाचात्र न भ्रमावकाश इति भावः॥ ५९४॥

कश्चिन्नायिकान्तरसम्प्रयुक्तमपि नायिकया तदुक्तिप्रामाण्येन तथात्वेनागृहीतं दृष्ट्वा सहचर आह—

पद्मिन्या अनुभूतं मकरानिलसौरभादिगुणजातम्॥

स्पृष्टो नासि तयेति न्यायज्ञैरभिमताऽसि मुधा॥५९५॥

तत्सम्भोगचिन्हवत्त्वेऽपि सा न सम्भुक्तेति मृषैव ज्ञातं युक्तिज्ञैरपि। अथ च कमलिन्यां चैतन्यारोपात्तदीयसौरभाश्रयावयवोपनायकत्वेऽपि तया स्पार्शनज्ञानविषयीकृतो नासीति नैयायिकैर्मिथ्यैवाभिमतोऽसि । वायुस्पार्शनस्य तैरनङ्गीकारादिति भावः ॥ ५९५ ॥

काञ्चित्सखीदमाह--

परिकरबन्धमनक्षरमभिसारं प्रति तवाख्याति ।
दिवसेऽप्यनुपेक्षात्मककुञ्जाध्वनिभालनं बाले!॥५९६॥

उपेक्षात्मकज्ञानस्य संस्कारानुत्पादकतया अत्यादरेण निकुञ्जमार्गावलोकनं रात्रौ तत्स्मरणार्थमेवेति । एतेनैव तत्राभिसारोद्योगः स्फुटीभवतीति भावः । इयं मुग्धा नायिका । अनुक्तस्यभावेऽपि परकीयज्ञानप्रतिपत्तिजनकत्वसाधर्म्येण अनक्षरमाख्यातीति । तदानीमेव किञ्चिदर्थगमनसिद्धये तद्दर्शनवारणाय-दिवसेऽपीति । तदा प्रकाशसत्तया सहसैव दर्शनात् तादृशाभ्यासस्यानुपयोगादिति भावः ॥ ५९६ ॥

काचित्प्रेम्णो दुर्द्धरत्वेनानुचितप्रवर्त्तकत्वमित्यभिप्रायेणाह--

(१) पर्वतराजप्रस्थावस्थितमन्दाकिनीनिकुञ्जेषु ।
विजयन्ते गिरिजायाःसमं गिरीशेन केलिकुतुकानि ५९७

अवस्थितेति मन्दाकिन्या निकुञ्जानां वा विशेषणम् । गिरिजाया इति पर्वतराजोद्भवत्वसूचनम् । तथाच स्वजनकोपर्येव क्रीडनमनर्हम्, प्रागेव तु तदभेदाध्यवसितगिरीशेनसनीचिसद्वयपर्यवसानम् । "मन्दाकिनी वियद्गङ्गा" इत्यमरः । विजयन्ते इति परमदेवतासम्बन्धेनोत्कर्षातिशयात् । पक्षे प्रे-

(१) का० रा० पु० पुस्तके नास्ति ।

मातिशयसूचकत्वात् ॥ ५९७ ॥

कश्चित्पुक्कस्यास्तारुण्यं सौभाग्यं च सूचयन्नाह—

पल्लीपतितनयाया वक्षोरुहसङ्गमधिगत्य ।
विस्मृतवारणकुम्भस्थितिविश्लेषाणि मौक्तिकान्यधुना ॥

पुलिन्दराजकन्याकुचयोः करिकुम्भाकारतया तत्प्रसङ्गेन मुक्ताफलानां गजगण्डविरहस्मरणमिति भावः । अत्र रूपकध्वनिः ॥ ५९८ ॥

कश्चिदिदमाह—

परिमलविशेषसंसदि पद्मादेः सौरभे निविशमाने ।
वरतनुवदनामोदो नायककक्षां समध्यास्ते ॥ ५९९॥

"नेर्विशः"(१ । ३ । १७) इत्यात्मनेपदम् । यथा सभायां स्वस्वानुरूपस्थले सभ्यजने समासीने सति नायकः सर्वोत्कृष्टस्थानमधिवसति । तथा विजातीयसौरभे विविच्यमाने पद्मादिसौरभाणां परस्परनिरूपितसादृश्याश्रयाणां तत्तत्साजात्ये गृह्यमाणे नायिकामुखपरिमलस्य सर्वविलक्षणतया ज्ञानं भवति । पद्मादिवृत्तिसौरभत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकोत्कर्षवत्तयेति फलितार्थः ॥ ५९९ ॥

काचिदन्धकाराभिसारिकामाह--

पवनोल्लासितपल्लवगर्भेषु प्रविशतीव तमः ॥
अतिनिबिडसजातीयान्तरेण कृतनोदनं पश्चात् ॥६००॥

सजातीयत्वं स्वद्वयसाधारणधर्मेण। तेन तिमिरान्तरेणेति फलितम् । पल्लवसन्निहितान्धकारव्यक्तेस्तत्पृष्ठगतान्धकारव्यक्त्या नोदने कृते तत्र स्थातुमशक्ताया मन्दमारुतोच्छ्वसितनिकुञ्जदलान्तरालप्रवेशोऽत्र वर्ण्यते । तथा चान्धकारोत्कर्षादभिसारस-

समयः, निकुञ्जसम्पत्त्या च तदुचितदेशसन्निधि, उल्लासना-वगतमान्द्यतत्सहचरगुणान्तरोभयाश्रयपवनयोगेन श्रमापनोदने सम्भोगोज्जृम्भणं चेति व्यङ्ग्यम् ॥ ६०० ॥

सखी अभिसारिकामाह—

पदवीयमतिदवीयस्यपि चैकपदीकृता त्वया सखि ! यत् ॥
न तदद्भुतं न शक्यो वस्तुनिसर्गोऽन्यथाकर्तुम् ॥६०१॥

अतिशयेन दूरा दवीयसी। अत्युत्कर्षप्रतिपत्त्यै अतिपदम् । एकपदवदल्पकालेनैव तदुल्लङ्घनात्—एकपदीकृतेति । नात्र चित्रम् । यतो वस्तुस्वभावोऽन्यथयितुं न शक्यते व्याघातात् । "वस्त्वेव तन्न हि भवेत्क्रियतेऽन्यथा यत्" इति न्यायात् । अतश्च प्रणयस्वभाव एवायमीदृशः । अथच एकपदीति मार्गपर्यायः । "वर्त्मन्येकपदीति च" इत्यमरः । तथाच पदव्या एकपदीत्वं धर्म एव कलशस्येव घटत्वमिति भावः ॥ ६०१ ॥

कश्चिन्नायिकामिदमाह—

परभागलौकिकत्वव्यतिरेकाच्चक्रवालेन ॥
संहतिविशेषात्तव कुचेन कान्तत्वमपि लब्धम् ॥६०२॥

परभागः=शोभातिशयः। तस्य लौकिकत्वव्यतिरेको लोक-विलक्षणत्वम् । "लोकालोकश्चक्रवालः" इत्यमरः । पर-भागः= पश्चाद्भागः तस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वाभावे-नेति चार्थः । संहतिविशेषात्=संस्थानभेदात् । कान्तत्वं=रम्य-त्वम् । अथच चक्रवालशब्दस्य ककारान्तत्वे चक्रवाकशब्द-सम्पत्तौ तदर्थमायादिति भावः ॥ ६०२ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

पाराशर्यमुनेरपि मतमनुभूतं मृगाक्षि ! मया ॥
आनन्दमयोऽभ्यासाद्यदभूत्वं भवदवेक्षायाः ॥ ६०३ ॥

त्वंदवलोकनपरम्परापरिशीलनेन प्रचुरानन्दनिर्वृत्तहृदयो जातोऽस्मि। अथच "आनन्दमयोऽभ्यासात्" (अ० १ पा० १ अधि० ६ सू० १२) इति वेदान्तसूत्रम्। "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः" इति तैत्तिरीयवाक्येनानन्दमयशब्देन किमन्नमयादि तदर्थान्तरं प्रतिपाद्यते किंवा प्रकृतं ब्रह्मेति सन्दिह्य अन्नमयाद्यनात्मसमभिव्याहारादर्थान्तरमेवेति विशङ्क्य स्थूलारुन्धतीन्यायेन पूर्वमात्मभिन्नानन्नमयादीनुद्दिश्य मुख्य आत्मा आनन्दमयशब्देन बोध्य इति तस्यार्थो व्याख्यातः ॥ ६०३ ॥

मानिनीप्रसादने तत्प्रणाम एवोपाय इति कोऽप्याह—

पाशुपतचन्द्रकलया हैमवतीपदनखार्द्धचन्द्रयुजा ॥
समवृत्तमर्द्धपूर्णं जयति नवीनेन्दुबिम्बमारब्धम् ॥६०४॥

पदनखस्यार्द्धचन्द्राकारत्वात् तदवच्छेदेन पूर्णत्वम्, कलावच्छेदेन चापूर्णत्वम् तयोः संयोगविशेषेण च समवृत्तत्वमित्यर्थः। राकायां समवृत्तत्वेऽपि चन्द्रमण्डलस्यार्द्धपूर्णत्वाभावादस्य नवीनत्वम्।

"न दुर्लभा नृपाणां तु स्त्र्यर्थमात्रकृता गुणाः।
दाक्षिण्यात्तु समुद्भूतः कामो रतिकरो भवेत्" ॥६०४॥

कस्याश्चित्कन्यादशायामेव विनयव्ययं तर्कयन्नाह—

पाषाणचरणयोगे परिणयसमये विधातुमारब्धे ॥
प्रतियुवमस्मयतैषामनर्हसङ्कटजपौनरुक्त्येन ॥६०५॥

"अथैनामश्मानमारोहयति" इत्यादिगृह्यवचनात् विवाहावसरे तस्याश्चरणस्य प्रस्तरेण सह संयोगे कर्तुमुपक्रान्ते सति एकं ममानुचितवराय दानात् एकं च सुकुमारतरस्य चरणस्य

कठिनतरस्पर्शेन पाषाणेन संयोगादिति द्विविधमनर्हसङ्घटनं कृतमित्याशयेन यस्मिन् पूर्वमनुरक्ता तं कपटात्सकटाक्षमुदीक्ष्य स्मितं व्यधत्तेति भावः । प्रतियुवमित्यत्र "अनश्च" (५।४। १०८) इत्यव्ययीभावे टच् समासान्तः ॥ ६०५ ॥

काचित्सतीत्वं दुष्करमिति दर्शयति—

पातिव्रत्यपयोधावतिगम्भीरेऽपि पावकप्राये ॥
मैनाकवन्महोच्चं प्रविशति कासाञ्चिदेव मनः ॥ ६०६ ॥

"आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥"

तस्या भावः पातिव्रत्यं=भर्तृदशामात्रानुविधायित्वम् । तदेव पयोधिर्दुस्तरत्वात् । पावकप्राये=विशुद्धिहेतौ । पक्षे वडवानलप्रचुरे । उच्चम्=ऐहिकभोगेच्छाविरहत्वात् । पक्षे स्पष्टम् । "सकृच्चारी पतिव्रता" इति न्यायेन काश्चिदेव लोकोत्तरस्वभावास्तदनुपालयन्ति न तु तरलहृदया अपीत्यर्थः ॥ ६०६ ॥

कस्याश्चिदनुरागं नायकाय सखी वदति—

पाटच्चरैरुपहते लोके कोलाहलाकुलिते ॥
हरितासहेरितं तव कलयति दत्तावधाना सा ॥ ६०७ ॥

"पाटच्चरमलिम्लुचाः" इति चोरपर्यायेष्वमरः । हरिता=दिशा सह तव ईरितं=वचनमवधानपुरस्सरं विवेकेन गृह्णाति । यस्यां दिशि प्रियस्य शब्दः श्रूयते तत्रैवाहं गमिष्यामीति तदभिप्रायः । (जनरवः) कोलाहलं तेनाभिसारसमय उक्तः । तदाह—

"दुर्दिनं हिमसम्पातो हेमन्तरजनी तथा ।
चन्द्रोदयः प्रदोषश्च ग्रीष्ममध्यान्ह एव च ॥
कोलाहलश्च वाताली स्वभावश्चेत्यमी नव ।" इति ।

अयं शब्दो देवदत्तस्येति प्राच्यां शब्द इत्यादेश्चानुमानस्य जायमानत्वाच्छब्देषु देवदत्तादिजन्मतावच्छेदिका जातयः सन्ति याभिर्दिग्देशावच्छिन्नवक्तृप्रभवत्वानुमानमिति नैयायिकाः ॥ ६०७ ॥

कश्चिन्मानिनीमाह—

पाटलितं नयनाम्बुजमपि यद्विहितं मुखं विमुखम् ॥
तन्मन्ये वरवर्णिनि! मयि मन्तुरपि त्वयारोप्यः॥६०८॥

पाटलितं=क्रोधेनारुणीकृतम् । पाटलापुष्पं च कृतम् । तथाचाम्बुजे पाटलत्वाभाववत्यपि पाटलत्वस्य,विमुखत्वाभाववत्यपि मुखे विमुखत्वास्यारोपे सति अपराधाभाववति मयि अपराधोऽप्यारोप्यः । तत्तद्वृत्तिधर्मस्य तत्रेत्र मय्यप्यारोपसम्भवादिति भावः ॥ ६०८ ॥

कश्चिदुपचयहेतुनापि विज्ञानजनकेन प्रणयेन किमपि न कार्यमित्याह—

पाणिनिनैव समाश्रिततद्धितभावोऽपि वृद्धिहेतुरपि ॥
लोपं नीतः कुत्सोत्तरवृत्तिः प्रत्ययो युक्तम् ॥६०९॥

तद्धितसंज्ञो वृद्धिहेतुरपि कुत्सपदोत्तरवृत्तिरण्प्रत्ययो बहुत्वे सूत्रकृता लोपं प्रापितः । "ऋष्यन्धक" (४।१।११४) इत्यादिना विहितस्य कौत्सेरयत्र अण्प्रत्ययस्य "अत्रिभृगुकुत्सवाशिष्ठगौतमोऽङ्गिरोभ्यश्च" (२।४।६५) इति बहुवचने लोपविधानात् । अथच तस्मै हितभाव इष्टसम्पादकत्वं (स) प्राप्तो (येन) उपचयजनकोऽपि प्रत्ययो=नीचजनप्रणयः कुत्सा=निन्दा उत्तरवृत्तिर्यस्य लोकविज्ञानकारणमिति यावत् । तादृशस्य लोप एव युक्तोऽप्रतिष्ठावहत्वादित्यर्थः ॥ ६०९ ॥

कश्चिदिदमाह—

पारावाराभ्यन्तरनिमग्नमैनाककञ्जभवनेषु ॥
विहरन्त्यो वनदेव्यो न वहन्ति दशाविपर्यासम् ॥६१०॥

"पारावारः सरित्पतिः" इत्यमरः । वनपदमरण्यजलोभयपरम् । तथाच जलाधिष्ठातृदेवतानां काननविहारे विपर्ययः स्यात् । अत्र त्वेकत्रैव तदुभयसत्त्वात्तासां स्वस्वरूपच्युतिर्न भवतीति भावः । एतेन स्वगृह एव गूहयित्वा उपनायकसम्भोगे तत्र पातिव्रत्यहानिप्रथा न स्यादिति सूचितम् ॥ ६१० ॥

नायकस्यान्यत्रानुरागेण स्वगुणापकर्षशङ्किनीं काञ्चित्सखीदमाह—

पिबतापि तव मरन्दं मधुपेन लतान्तरेषु यद्भ्रान्तम् ॥
पद्मिनि ! तच्चलताया न पुनरयं वस्तुनो दोषः ॥६११॥

पानेन मधुबाहुल्यसूचनम् । मधुपेत्यविवेकद्योतनम् । भ्रान्तमिति तत्रैतदुत्कृष्टफलानवाप्तिव्यञ्जनम् । तथाच चापलमात्रादेवान्यत्रासक्तिर्न तु त्वदपेक्षया तासामाधिक्यादिति न तदाशङ्कावसरः ॥ ६११ ॥

कस्याश्चिद्विरहिण्याः सखीदमाह—

पिक एष यद्विरहिणीं निहन्ति निर्माति नैव वालिहितम् ॥
रामालापविरोधी कपिविपरीतस्ततो मन्ये ॥६१२॥

कपीनामुत्सर्गतो वैरूप्यवर्णनात्कोकिलस्य च रम्यत्वात्कपिशब्दस्य वर्णयोर्विपर्ययोच्चारणे पिकशब्दनिष्पत्तेश्च वैपरीत्यम् । तत्राविरोधः प्रतिपाद्यते—तद्विशेषो हि हनुमान् विरहिणीं सीतामाश्वासितवान् । अयं तु तदवस्थां पीडयति । एवं कपिर्बालिनो

वानरेन्द्रस्य हितं निर्मितवान् तदनुचरत्वात्। अयं तु आत्मनः सख्या हितं न निर्माति। एतत्पक्षे वाक्यद्वयस्य सामान्यविशेषपरतया न दोषः। एवं स श्रीरामस्य आलापं कृतवान्। आज्ञाविधेयत्वात्। अयं तु रामाणां स्त्रीणां वचनविरोधी। सादृश्येन तत्स्पर्द्धित्वात् ॥ ६१२ ॥

इष्टतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसजातीये विरोधिन्यपि कदाचिदादरः स्यादित्यभिप्रायेण कोऽप्याह—

पिच्छावचूलभूषितमधुसूदनवक्षसः साम्यात् ॥
राधाकुन्तलमिलितं यमुनाजलमीक्षते विपक्षजनः॥६१३॥

विपक्षाः सपत्न्यः। पिच्छकुन्तलयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। साम्यादिपदप्रयोगे श्रौतोपमेति चित्रमीमांसाकारमतम्, आर्थ्येवेत्यभिनवमतमिति अलङ्कारकौस्तुभे विभावितम्॥६१३॥

चन्द्रविद्वेषवती विरहिणी सखीमाह—

पीयूषं यदि चन्द्रस्तमसा तद्रसविदा न हीयेत ॥
देवा न विशेषज्ञा हविरपि यद्वह्निदग्धमिहन्ते॥६१४॥

राहुणा मायाबलेन सुधां पीतवता तद्रसाभिज्ञेन चन्द्रस्य भुक्त्वापि परित्यागान्न सुधामयत्वम्। चन्द्रो न सुधामयः सुधारसज्ञेन तद्भिन्नतया निश्चितत्वादित्यनुमानम्। ननु "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः" इति श्रुतेः सुधारसज्ञैर्देवैस्तथात्वेन निश्चितत्वादसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्याह—देवा इति। तथाच सुधारसज्ञेत्यत्र रसान्तरात्सुधारसतारतम्यज्ञत्वमर्थः। देवानां च तथात्वाभावान्न दोष इति भावः ॥ ६१४ ॥

दूती नायिकामाह—

पीनमुरोरुहयुगलं यस्तव पीतं कृतं तेन ॥
अपि दोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधाक्षरमपाकृतं त्वयि तत्॥६१५॥

पीनं=पीवरम् । पीतं=सादरमवलोकितम् । ततश्च पीन-पदस्य पीतपदाभेदासम्भवात् अन्यस्थानेऽन्यस्योच्चारणादसाधुप्रयोगनिबन्धनं दोषम्, पक्षे जनापवादादिदूषणं च स्वीकृत्यापि नकारस्य प्रतिषेधार्थकस्यापगमः कृतः । अथच त्वत्तो निवृत्तिं कथमपि न स मन्यते त्वद्दर्शनोत्पन्नस्मरविकारान्धकारमुग्धत्वादिति भावः ॥ ६१५ ॥

विरहिणीं प्रति सखीदमाह—

पीडयता तव गात्रं मदनेन शरैः प्रसूनमयैः ।
कुसुमोपादेयत्वभ्रमः परावर्त्यते तेषाम् ॥ ६१६ ॥

प्रथमं सौकुमार्यातिशयसाधर्म्येणाऽवयवाः कुसुमपुञ्जसमवायिकारणसमारब्धा इति लोकानां भ्रान्तिरभूत् । कामेन तु तन्निराकरणाय पुष्पमयैरेव बाणैस्तेषां पीडा कृता । तथाच स्वापेक्षया कठिनद्रव्यस्पर्शस्यैव क्लेशजनकतया कुसुमानामङ्गापेक्षया कठिनत्वसिद्धौ न तत्र कुसुमजन्यत्वमिति विशेषदर्शनान्न तथा भ्रान्तिरिति भावः ॥ ६१६ ॥

काचिन्मेघरूपकेण प्रवृत्तिं नायिकाया दर्शयति—

पीताम्बरेण चपलान्तरात्मना घनतमालनीलेन ॥
भवता घत व्रतक्षतिरारम्भि न नाम कासां वा ॥६१७॥

पीतवर्णमम्बरं वस्त्रं यस्य । पक्षे पीतम्=आच्छादितमम्बरं=गगनं येन । चपलो=बहुनायिकानुरक्तोऽन्तरात्मा यस्य । अथच चपला=विद्युदन्तरात्मनि यस्य । तमालनीलेनेत्युभयत्र तुल्यम् । व्रतं=पतिव्रतम् । उद्दीपनविभावतया घनस्य आलम्बनविभावतया च श्रीकृष्णस्य व्रतभङ्गहेतुत्वमिति भावः । पानस्य द्रवद्रव्यनियततया आकाशे तदसम्भवात् व्याप्तिर्लक्ष्या । तदतिशयो व्यङ्ग्यः । घनेति पक्षे सम्बुद्धिः ॥ ६१७ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

पुरुषायसे यथैव त्वमात्मनः प्रकृतिमपहाय ॥
दधतीह कुन्तला अपि तथा परांचो ललाटगतितां ते ६१८

प्रकृतिं=स्त्रीत्वम् । यथातथाशब्दौ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोपदर्शनार्थौ । पराञ्चः=अधोमुखीभूताः । कुन्तलाः=केशाः । (ललाटगतितां=) ललाटवृत्तित्वं प्रतिपद्यन्ते । अथच कुन्तला=देशाः, परां=स्वविरुद्धाम् ,चोलो लाटश्च देशविशेषौ,तत्तां प्रतिपद्यन्ते इत्यभेदाध्यवसायेनोक्तिः ॥ ६१८ ॥

काश्चित्सखीदमाह—

पुष्पाशुगस्तवायं वरगात्रि ! समीपमनुसरति ॥
मनसि निवासानन्तरमिच्छन्निव गात्रसंस्पर्शम् ॥६१९॥

पुष्पसंसर्गेण सौरभोत्कर्षसूचनम् । आशुगो=वायुः । अथच पुष्पाशुगः कामः । वायौ कामाभेदारोपणोच्यते । प्रथमं कामस्तत्र मनसि प्रादुर्भूतस्ततः स्पर्शाभिलाषादिनाभ्युपैति । अन्योऽपि कामसदृशो युवा तदनुरागविषयत्वेन मनसि लब्धनिवासस्तदुत्तरं तत्सङ्गमाय प्रयस्यतीति भावः ॥ ६१९ ॥

काश्चिदिदमाह—

पुरवैरिणि बहुवारं स्मरेण वैरायमाणेन ॥
नगरवधूनां नयनोपान्तेषु कृता स्थितिर्युक्तम् ॥६२०॥

वैरायमाणेन=वैरं कुर्वता । पुरं=त्रिपुरं नगरं च । पुरवैरिणः पुरस्य मित्रत्वात्तत्सम्बन्धिवधूनामपि समाश्रयणीयत्वादिति भावः । एतेन तत्कटाक्षाणां कामोद्रेकाव्यभिचारित्वसूचनम् । अत्र समालङ्कारः "सममौचित्यतोऽनेकवस्तुसम्बन्धवर्णनम् ।" इति लक्षणात् ॥ ६२० ॥

काचित्प्रियदर्शनमुदितां शङ्कया सर्वतो निभालयन्तीं नायिका-माह—

पुलककुलकञ्चुकवृतं कपोलफलकं विलोकने तस्य ॥
मुग्धे ! संवृणु वसनाञ्चलेन दिगवेक्षणेन कृतम् ॥६२१॥

तद्दर्शनोद्वेलीभूतरत्यनुभावतया रोमाञ्चोल्लासः। वसनाञ्चलेन संवृणु इत्यन्वयः । संयोगविरोधितया तत्प्रतिकूलत्वादिति भावः ॥६२१॥

कश्चिदिदमाह—

पूगभृतान्तरमन्तःकृतपरिचयचूर्णमुत्कलितपर्णम् ॥
रागं मुखे प्रसूते ताम्बूलं वारयौवतं च सखे ! ॥६२२॥

मुखे=वदने आदौ च । रागं=रक्तत्वमनुरागं च । पूगः= क्रमुकं तद्युक्तमध्यम् । पक्षे पूगो=जनसमूहः ।तद्विषयकानुराग-वत्त्वेन तत्पूर्णहृदयम् । अभ्यन्तरे कृतपरिचयः=संयुक्तः चूर्णो यत्र । पक्षे मनसि कृतः परिचयस्य प्रेम्णः चूर्णो नाशो येन । उत्कलिताः=संयुक्ताः पर्णाः=ताम्बूलदलानि यत्र । पक्षे उत्क-लि=अपदाने कलहजनकं तपतीति तपम् ऋणम्=अवश्यदेयत्वेन तत्सदृशं द्रव्यं यस्य । अत एव आपातत एव रागं जनयतीति भावः ॥ ६२२ ॥

काश्चित्सखीदमाह—

पूरयति त्वां मन्ये वरगात्रि! पयोधरोन्नतेः समयः ॥
येन तटान्तनिकुञ्जे निषद्य विश्राममाप्नोषि ॥६२३॥

पूरयति=उपचितसर्वावयवां करोति । पक्षे पूरः=प्रवाहः तत्सदृशीं च करोति ।पयोधरः=स्तनो मेघश्च ।यतो दयितजन-सङ्गमाय नदीतीरसङ्केतकुञ्जमासाद्य प्रीतिमावहसि । प्रवाहोऽपि

घननिर्मुक्ताऽनवरतवारिधारासमेधितस्तीरकुञ्जमाक्रामतीति भावः ॥ ६२३ ॥

काश्चिदिदमाह—

पूर्वा हरिदपि तमसा श्यामेयमकारि जृम्भमाणेन ॥
तस्यामेव कलानिधिराधास्यति रागमुद्गच्छन् ॥६२४॥

हरित्=दिक् हरितवर्णा च। श्यामा=नायिका कृष्णरूपा च। कलानिधिः=चन्द्रो विदग्धश्च। रागं = रक्तवर्णत्वमनुरागं चेत्येषामभेदारोपः। सहृदयरागस्य श्यामेतराविषयकत्वाभावानियमेन, अन्यथा तत्र रागाधानासम्भवात् तदर्थं श्यामैव निर्मितेत्यर्थः ॥६२४॥

कश्चिद्रागिस्वभावमाह—

पौरन्दरं न पदमपि गणयन्ति न जातुचिद्वैधम् ॥
आनन्दाद्वयरूपे कुत्रचिदर्थे निबद्धहृदः ॥६२५॥

पौरं=पुरजनसम्बन्धि अभियोगरूपमपवादरूपं च दरं=भयम्। वैधं=विधिबोधितं नरकादिरूपम्। कुत्रचित्=अन्योन्याभिमतसमागमरूपे। पक्षे ब्रह्मप्राप्तिरूपेऽर्थे प्रवृत्ताः पुरन्दरस्येन्द्रस्य विधेर्ब्रह्मणो वा सम्बन्धि पदं न बहु मन्यन्ते। "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन!।" (गीता० अ० ८ श्लो० १६) इति भगवदुक्तेः। गणनं प्रथमे पक्षे स्वाभीष्टप्रवृत्तिप्रतिबन्धकताद्विशेष्यकानिष्टसाधनताज्ञानजनकज्ञानाविषयत्वम्। द्वितीये तद्विषयकेच्छाजनकज्ञानाविषयत्वं बोध्यम्। एतेन सुखद्वयस्य समकक्षत्वं सूचितम् ॥ ६२५ ॥

इति पकारव्रज्या।

काश्चित्सुजनस्वभावमाह—

फणिभिः परोपकारादयमारब्धोऽपि विमुखतां नेतुम् ॥
इतरत्र सङ्क्रमय्य स्वसौरभं चन्दनस्तमातनुते ॥६२६॥

श्रीखण्डद्रुमस्य सर्वतः संवृतिं कृत्वा भुजगकुलेन तद्भयेनानुपसर्पतां लोकानां तदामोदानुपभोगाज्जनोपकाररराहित्यं कर्त्तुमारब्धम् । तेन तु जनोपकारव्यसनवशात्स्वामोदं द्रुमान्तरेषु समुपनीय तद्द्वारेणैव तदुपकारः कृत इति भावः । एतेन दुष्टगृहीतोऽपि सज्जनः परम्परयापि परोपकारान्न निवर्त्तत इति सूचितम् ॥ ६२६ ॥

काश्चित्प्रियामाह—

फालद्वयबद्धायाश्चिकुरततेर्मौक्तिकावलीमध्ये ॥
करकावलिरिव गर्भे कादम्बिन्या धृता भाति ॥६२७॥

"कादम्बिनी मेघमाला"। इत्यमरः। सीमन्तान्तरालनिहिता मुक्ताफलमञ्जरी उभयतोवर्त्तिकुन्तलमध्यपातितया मेघलेखान्तर्गामिकरकाकारत्वेन वर्ण्यते। कुन्तलमेघयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । फालद्वयेत्यादिविशेषणं तु मुक्तावलेर्मध्यानिवेशोपपत्त्यर्थमेवेति नोपमाने तादृशानुपादानं दोषः ॥ ६२७ ॥

काश्चिद्दुर्जनधर्ममाह—

फेरव इति बहुतायामेकत्वे वापि सममेव ॥
भयहेतुः खलु पिशुनो न ग्रह एको बहुर्वेति ॥६२८॥

फेरुशब्दस्य बहुवचने फेरवशब्दस्य चैकवचने फेरव इति रूपं समानम् । सङ्ख्यातिरिक्तांशे तुल्यार्थं च । अतः खलो भयजनक इत्यत्रैव तात्पर्यं न तु तस्यैकत्वे बहुत्वे वा । एकेनापि तेन बहुसाध्यभयस्य जनयितुं शक्यत्वात् । दन्दशूकेनैवैकेन बहुभिर्वा दंशे कृते प्राणहरणस्येति सर्वथा तत्सङ्गः परिहरणीय

इति भावः ॥ ६२८ ॥

इति फकारव्रज्या ।

काश्चित्प्रियामाह—

बलभिदनुरुद्धमेतत्सपक्षगिरिपक्षभेदभवम् ॥
स्वं दोषमिवोन्मार्ष्टुं कुलिशं भूषयति ते स्तनद्वितयम् ६२९

सादृश्यनिरूपकत्वेन स्तनसपक्षभूतानां पर्वतानां महेन्द्रानुरोधेन पक्षच्छेदस्य वज्रेण कृतत्वात् । तेन स्तनाविप्रियाचरणेन तद्दोषोत्पत्तेरावश्यकत्वात्तदुन्मार्जनायेवालङ्करणहीराभेदाध्यवासितवज्रं स्तनद्वयं परिष्कुरुते इति भावः ॥ ६२९ ॥

काश्चित्सखीदमाह—

बहुभावोऽप्येकस्यां योषिति पुंभावमन्तरा नैव ॥
दारपदव्यतिरिक्ते तन्नाम्नि न यद्बहुत्वमेकत्र ॥६३०॥

पुरुषायितेनैव बहुभावः=प्रेमातिशयो न त्वन्यथा । बहुरोदन इत्यादौ बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थदर्शनात् । यतो दारपदस्य पुंल्लिङ्गतया तत्रैवैकदारत्वेऽप्यर्थेऽनुशासनप्रामाण्याद्बहुवचनम् । पर्यायान्तराणां तु सङ्ख्यानेकत्व एव बहुवचनं न त्वेकत्वेऽपि । तेषां पुंलिङ्गाभावेन पुम्भावाभावात् । अतः पुंस्त्वसामानाधिकरण्येनैवैकस्या अपि बहुभावदर्शनादभेदारोपेणोक्तार्थलाभः॥६३०॥

कश्चिद्विरहीदमाह—

(१)बुबुधे बुधेरितमुषर्बुधे मुधेदं शशाङ्कभित्त्वम् ॥
विरहिजनदाहकतया कल्पयितव्यं तु तद्विशेषत्वम् ६३१॥

---

(१) का० रा० पु० पुस्तके इयमार्या नास्ति । एतत्स्थाने—
बुध्यामहे खलमनो गोत्रविभेदीति वज्रमयमेव ।
बुधहृदयं परजीवनजनकमितीदं सुधारूपम् ॥
इत्यार्या वर्तते ।

चन्द्रदहनयोर्भेदो लौकिकपरीक्षकसिद्धो निष्प्रमाणक एव। दाहजनकत्वेन तदभेदासिद्धेः। परं त्वग्नेः स्वसंयुक्ते दाहजनकत्वं चन्द्रस्य तु विरहिणीति भेदाद्बहिविशेषत्वमेव कल्पयितुं युक्तमिति भावः। संयुक्तस्य प्रियवियोगिनश्चाभेदारोपात्तद्दाहकत्वतदभावाभ्यामुक्तार्थसिद्धिः॥ ६३१॥

इति वकारव्रज्या।

कश्चिन्मानिनीमाह—

भवतो न पदस्पर्शो युज्यत इति मामुपालभसे॥
गुणमय्यास्तव नार्हः क्रोधोऽपीति प्रिये! पश्य॥६३२॥

मत्प्रसादापेक्षित्वे "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" इति न्यायेन मद्विप्रियमेव न कुर्यास्तत्करणे तु किमिदानीमलीकप्रणयाभिनायकेन चरणपतनेन। अथ च भसंज्ञावतः प्रत्ययस्य पदसंज्ञास्पर्शो न साधुः। "आकडारादेका संज्ञा" (पा० सू० १।४।१) इति वचनादेकत्र संज्ञाद्वयसमावेशाभावादित्युपालम्भाभिप्रायः। गुणमय्या इत्यत्र प्राचुर्येऽभेदे च प्रत्ययमाश्रित्य तदुभयोरभेदारोपः। रसविच्छेदजनकतया तत्त्वाभिज्ञायास्तव क्रोधोऽप्यननुरूपः। अथच गुणाभिन्नस्य क्रोधो न युक्तः क्रोधस्यापि गुणविशेषत्वात् "गुणे च गुणानङ्गीकार" इत्यभियुक्तसिद्धान्तादिति नायिकोक्त्यर्थः ६३२

कुत्रचिदपराधिन्यपि नायके दृढानुरक्ता सखीमाह—

भजतां न प्रत्यक्षं तरलत्वमुपैतु वहतु वा कृशताम्॥
तेन विना मनसेव क्षणमपि जीवामि नैवाहम्॥६३३॥

अन्यत्रासक्तत्वादयोग्यत्वाच्च प्रत्यक्षाभावः। तरलत्वं = नायकस्योक्तप्रायम्, मनसः कर्मत्वम्। कृशता = अन्यसम्भोगासक्तिजन्या परमाणुत्वनिबन्धना च। तत्रैवानुरागात्तद्व्यतिरे-

केण जीवनाभावः । पक्षे आत्ममनःसंयोगविशेषस्यैव जीवनत्वान्मनो विना च तदसम्भवादिति भावः ॥ ६३३ ॥

कश्चिन्मनस्वीदमाह—

भावविरोधी स्फुटतां विरुद्धमेवाश्रयन्वहति ॥
नाध्यक्षं यदभावः प्रतियोगिनमन्तरा लभते ॥६३४॥

भावस्य वृत्तेर्जातिविशेषस्य(?) विरोधी=अभाववान् । पक्षे भावपदार्थविरोधी तदतिरिक्तत्वात् । अभावस्य स्वविरोधिनं प्रतियोगिनं विना प्रत्यक्षं न । प्रतियोग्यमिश्रिताभावप्रत्यक्षानभ्युपगमात् । इदं च सर्वमतसाधारणम् । एवमाभिमानहीनोऽपि स्ववैरिणमप्याश्रित्य कार्यं साधयतीति भावः ॥ ६३४ ॥

विरहिणीदमाह—

भारतमिवेह पर्वणि वहति विशेषं विधोर्बिम्बम् ॥
शल्यगदामुशलादिस्त्रीसंसद्गहनसोद्योगम् ॥६३५॥

पर्वणि=पूर्णिमायां तदेकदेशग्रन्थे च । विशेषं = पूर्णत्वमवान्तरकथावैलक्षण्यं च । शक्तिगदामुशलादिप्रहारजस्त्रीसमूहवृत्तिदुःखप्रदाने धृतोद्यमम् । तत्करस्पर्शेन विरहिणीनां तत्समजातीयवेदनाभ्युदयात् । तदपि शल्यादिसंज्ञकपर्ववत् । संसदिति सभा । गहनम्=अरण्यम् । अन्यानि षट् स्वसंज्ञयैव प्रसिद्धानि ॥ ६३५ ॥

काश्चिद्गुणानभिज्ञया प्रवाहपातादाहतं कोऽप्याह—

भिल्लजिनेन मौक्तिक ! कदापि हृदये निधीयसे सत्यम् ।
गुञ्जाफलेन साकं किंतु विकल्पान्वयेनैव ॥६३६॥

यद्यपि हृदयनिधानेन पुरस्कार आपाततः प्रतिभाति । तथापि गुञ्जाफलस्य तत्र च विकल्पने धारणात् तस्य च "तु-

स्यार्थास्तु विकल्पेरन्" (पू० मी० अ० १२ पा० ३ अ० ४ सू० १०)इति न्यायेन गुञ्जाफलसाम्यज्ञानपर्यवसायित्वात् । प-रमार्थतो न तथेति भावः ॥ ६३६ ॥

नायकं सम्भुज्यागतां सखीं नायिकेदमाह—

(१)भिन्नविषये सखि! भवत्युपजीव्यं स्वोपजीवकाद्धीनम्
न समानेऽपीत्यत्राध्यक्षानुमिती उदाहरणम् ॥६३७॥

अन्यत्रस्थोपजीवकानुरागे तत्सिद्ध्यर्थमुपजीव्येन प्रयत्न-करणादनुसारः । न तूपजीव्यरागविषयानुरागवत्त्वे । "एका-र्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः ।" इति कामन्दकोक्त्या तस्य विरोधहेतुत्वात् । यथा व्याप्तिप्रत्यक्षस्य सर्वानुमितिहेतुतया त-दुपजीव्यत्वमनुमानस्य च तदुपजीवकत्वम् । प्रत्यक्षापेक्षया भि-न्नविषयेऽनुमितिरेवोत्पद्यते तत्र प्रत्यक्षसामग्र्या हीनत्वात् । समानविषये तु प्रत्यक्षसामग्र्येव बलवतीति नैयायिकसिद्धान्त-वदित्यर्थः ॥ ६३७ ॥

काचित्प्रोषितं नायकमाह—

भित्तितलाभरणं त्वां निरूपयन्ती समुत्सुका सुभग! ॥
द्विगुणीकृतनिःश्वासोत्कम्पस्तनकोरकमरोदीत् ॥६३८॥

उत्कण्ठाविनोदाय भित्तिचित्रलिखितं त्वां पश्यन्ती उत्थि-तप्रायत्वदभिमुखवर्तितया "भित्तिगप्रियकरस्थसुन्दरीपादयो-र्द्वितलसंज्ञकं मतम्" (रति० र० सुरताधिकारे प० १० श्लो० ३५) इति पूर्वकालीनसुरतविशेषावस्थास्मरणेन द्विगुणश्वास-कम्पितकुचकुड्मलं यथा स्यादेवं रुदितवती । चित्रावलोक-नापेक्षयापि विप्रलम्भोद्दीपनादिति भावः ॥ ६३८ ॥

---

(१) का० रा० पु० पुस्तके इयमार्या नास्ति ।

काचिदभिसारिकामाह—

भीलेशोऽपि कुतश्चित्प्रियाभिसारे यदि क्रियते ॥
तद्व्युत्पत्तिविरुद्धं भवेदभीकत्वमिन्दुमुखि ! ॥६३९॥

"कम्रः कामयिताभीक" इत्यमरः। अभिसारस्य जनान्तरभयानुरोधात्यागे कामुकत्वव्याघातापत्तिः। "कार्याकार्यविचारणा यदि भवेत्स्नेहाय दत्तं जलम्" इति न्यायात्। अथच न विद्यते भीर्यस्याऽभीकः। तत्रान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाद्भयत्वावच्छिन्नाभाववत्त्व एव तत्सङ्गच्छते न तु किञ्चिद्भयसत्त्वे। एकघटवत्यपि घटो नास्तीति प्रतीतिविरहादिति भावः ॥ ६३९ ॥

काश्चित्प्रियामाह—

भुवमेव त्रिदिवयसि त्वमधरसुधया वरारोहे ! ॥
सहजन्यया सुषमया रतिलालसया च हृद्यया ॥६४०॥

सह=शरीरसमकालमेव। जन्यया=उत्पन्नया (सुषमया=) भूषणादिपारतन्त्र्यविरहितया विलक्षणशोभया रतौ लालसा उत्कटेच्छा यस्याः। पक्षे सहजन्या रतिलालसा चाप्सरोविशेषौ। "मेनका सहजन्या च" इत्युपक्रम्य—"वारुणी रतिलालसा" इति राज्याभिषेकमन्त्रेषु विष्णुधर्मोत्तरात् ॥ ६४० ॥

काश्चिन्मुग्धामाह—

(१)भुवनेषु गुणविशेषैर्विदितापि स्वैतरानतिशयानैः॥
संयोगादौ द्वित्वं नयसि नकारं किमम्बुजाक्षि ! त्वम्॥६४१॥

मन्दत्ववारणाय पूर्वार्द्धम्। संयोगादौ=समाश्लेषारम्भे नकारं किमिति द्विरुच्चारयसि। निषेध्यत्वातिशयसूचनार्थम्। अथच संयोगः=स्वराद्यव्यवहिता हल इति प्रागुक्तम्, तदादौ व-

(१) इयमार्या का० रा० पु० पुस्तके नास्ति।

र्त्तमानस्य नकारस्य "न न्द्राः संयोगादयः" (६ । १ । ३) इति वचनेन द्विर्वनिषेधादिति भावः ॥ ६४१ ॥

सखी नायिकामाह—

भूषयति यौवनश्रीः प्रसाधिकेवाङ्गवीरुधामियं ते ॥
अञ्जितनयना राञ्जितबिम्बोष्ठी कृतपयोधरोल्लेखा॥६४२॥

अञ्जनयावकसंयोगजन्यविजातीयशोभा नयनेऽधरे च । स्वत एवोत्पत्तेः । उल्लेखः=चन्दनादिसंस्कार उन्नमनं च । वृथाचाभिसारबिलम्बमात्रफलकेनाङ्गसंस्कारादिनेति भावः ॥ ६४२ ॥

सखी कामप्याह—

(१)भूमितलं चरणेन स्पृशन्ति नैतर्हि निर्जराः सुभगे!॥
जगदुपरिवर्त्तिनीं त्वामासाद्य स्वरविशेषवर्त्ताम् ॥६४३॥

भूतलं न स्पृशतीत्यभिमानातिशये लोकप्रवादः । देवतापक्षे यथाश्रुतमेव । निर्जरा = युवानो देवाश्च । "निर्ज्जरस्तु जरायक्ते वाच्यवान्निर्जरःसु च" इतिविश्वः । उपरिवर्तित्वं सर्वाधिकगुणशालित्वात् । स्वर्गस्य तु मुख्यार्थकत्वेनोर्ध्वदेशस्थितत्वात् । स्वरस्य विशेषो = वैलक्षण्यम् । रम्यवचनमिति यावत् । अथच स्वरित्यव्ययं स्वर्गार्थकम् । तस्याऽविशेषोऽभेदः तद्वर्तीं तत्स्वरूपामिति यावत् ॥ ६४३ ॥

सखी नायिकामाह—

भेदं विधातुमधुना युवयोर्जागर्ति यन्मदनः ॥
एतेनैवाभेदः सिद्ध्यति नितरामसांशयिकः ॥६४४॥

परस्परविप्रलम्भपीडया भेदं=विदारणमन्योन्याभावं च । प्रथमत एव भेदसत्त्वे तदर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । सिद्धे वस्तुनि साध्यत्वाख्यविषयतासम्बन्धेन तदनुपपत्तेः । अतश्चाभेद एव

(१) का० रा० पु० पुस्तके नास्ति ।

तिष्ठतीति निर्णेस्यत इति भावः । असांशयिकः=संशयविषयत्वानापन्नो निर्णीत इति यावत् ॥ ६४४ ॥

कश्चिदिदमाह—

भोगोऽपवर्गजन्यादानन्दादपि धुनोत्यतिशयः ॥
अनुभूतस्वरगात्रस्पर्शा अपि भोगितां दधत्युरगाः ६४५॥

भोगः=स्त्रीप्रभृतिविषयानुभवजन्यसुखविशेषः । अन्यथा जीवस्येश्वरतादात्म्यापत्तेः पारमार्थिक्या वेदान्तिमते आहार्यज्ञानविषयीभूतायाश्च नैयायिकमते मुक्तिरूपत्वात्तां प्राप्य भोगं त्यजेयुरतस्तत्पदत्यागेनोक्तार्थनिश्चय इति भावः। भोगिपदवाच्यत्वात्तेषामिदमुक्तम् ॥ ६४५ ॥

इति भकारव्रज्या ।

सखी नायिकामाह—

मन्मथधनुर्लताया इव गुणसम्पन्न दुर्लभा यस्याः ॥
तस्यामेवाजिह्मगभावं सखि ! सुमनसो दधति ॥६४६॥

यस्याः समधिका गुणसम्पत्तिस्तत्रैव सुमनसः=सहृदयाः । अजिह्मगः=सरलः शुद्धो भावः स्नेहो येषां तद्भावं दधते । निर्व्याजमनुरज्यन्ते । कामचापयष्टेरपि कुसुमरूपतया । तत्र भ्रमराणां गुणत्वं स्वयमेव मिलनात् भ्रमररूपमेव दौर्लभ्याभावात् । तत्र सुमनसः=पुष्पाणि । अजिह्मगा=बाणास्तद्भावं वहन्तीति भावः ॥ ६४६ ॥

कश्चिद्विश्रब्धनवोढावृत्तमाह—

मयि कृतामिथोऽङ्कपालौ जृम्भाव्याजादुरोजभुजबन्धौ॥
(१)निबिडं निपीडितौ तव सुदृशा मत्स्वाभिमुख्येन ६४७॥

अङ्कपालिः=आलिङ्गनम् । प्रियेण नायिकाभुजाभ्यां स्व-

(१) का० रा०पु० पुस्तके निबिडमित्यस्य स्थाने नितरामिति पाठः ।

परिरम्भानुष्ठापने निपीडनाधीनगाढत्वस्य नायिकाव्यापारव्यतिरेकेणानुत्पत्तेर्लज्जावशात्तदभावेऽपि जृम्भाधीनगात्रभङ्गात्स्तनबन्धो मदाभिमुख्येन भुजबन्धश्च स्वाभिमुख्येन । पीडित इति दृढालिङ्गनं निर्मितमिति भावः ॥ ६४७ ॥

काश्चिच्चौर्यरतेः सीत्काराद्यभावाद्वैगुण्यमाशङ्क्य निषेधति—

(१)मणितानि काञ्चिकूजितकङ्कणझङ्कारनूपुरनिनादाः ॥
मुख्याङ्गाश्रययोगादाश्रयसत्त्वेऽप्यनियतानि ॥६४८॥

मुख्या रतिः तदङ्गं सम्भोगः तदुपाश्रयसम्बन्धिनस्तावत्सीत्कारादयः । तथाच सम्भोगरूपाश्रयसत्त्वेऽपि तेषां नावश्यकत्वम् । यथा "चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य" इत्यत्र यागाङ्गप्रणयनाश्रयेण विहितस्य गोदोहनस्य पशुकामनाविरहे प्रणयनरूपाश्रयसत्त्वेऽपि नोपादानं तथा सम्भोगसत्त्वेऽपि सीत्कारादीनां प्रकाशप्रसञ्जकानामिति भावः ॥ ६४८ ॥

काश्चिन्महत्प्रशंसामाह—

महनीयमाहिमनि जने वसति गुणः स्मरणकृन्नियतम् ॥
आत्मनि विहितनिवासः संस्कारस्तत्र दृष्टान्तः॥६४९॥

महनीयः=श्लाघ्यः सर्वोत्कृष्टश्च । महिमा=चरितं महत्परिमाणं च । तथाच सज्जनेऽवश्यं स्वनिष्ठरामणीयकेन स्मरणयोग्यो गुणो विद्याद्यतिशयास्तिष्ठति यथा परममहत्परिमाणवति जीवे संस्काराख्यो गुणः । सोऽपि स्मरणहेतुरिति शास्त्र-

(१) का० रा० पु० पुस्तके नास्ति । एतत्स्थाने—
मदनस्याश्रयभूता त्वमसीति सुगात्रि ! सर्वजनासिद्धम् ।
कस्मान्मयि कल्पयसि व्यापारं विप्रियानुगुणम् ॥
मकरध्वजो मनसि ते परमाणौ निविशते सदवकाशम् ।
अयमञ्जलौ यदि ममौ किं चित्रं कुम्भजस्य मुनेः ॥
इत्यार्याद्वयं वर्तते ।

कृतः ॥ ६४९ ॥

काश्चिद्वसन्तागममाह—

१मलयजपरिमलशालिनि मरुति विरहिणीमुखानिलैर्भिन्ने
प्राञ्चलितानामलिनां रुचिरुपचयमापदपचयं च ॥६५०॥

पूर्वं केचिद् भ्रमरा मलयानिले केचिच्च निःश्वासे सम्मग्नाः। उभाभ्यां मिलित्वा पवनान्तरारम्भे च मलयानिलभ्रमराणां रुचिस्तत्रोत्कर्षं प्राप। श्वासानिलयोगेन तस्य चन्दनसौरभापेक्षयाधिकसौरभवत्त्वात्। श्वासानिलभ्रमराणां तु रुचिरपकर्षं भेजे। चन्दनसौरभसंवलनेन श्वासानिलापेक्षया हीनसौरभवत्त्वादिति भावः ॥ ६५० ॥

सखी नायकमुपेक्ष्य प्रचलितां मानिनीमाह—

मनसि त्वां प्रति चलितेऽप्युदश्वसीदेष चलितुमिच्छन्त्याम्
त्वयि तु सह तेन जीवितुमतस्त्वमेवासि तत्प्राणः॥६५१॥

त्वन्मात्रासक्ततया मनसि त्वामागते सत्यपि समजीवत्। त्वयि जिगमिषन्त्यां तु जीवितुं न शक्नोति। अतस्त्वमेवास्य प्राणभूता। त्वद्गमनोद्यम एव जीवनाशक्तेः। तथाच "यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वरिष्ठ" इति ब्रह्मनिर्देशात् परस्परं स्पर्द्धमानैश्चक्षुर्मनःप्रभृतिभिः प्रत्येकमुत्क्रमणे कृते शरीरमरणाभावात्। प्राणेनोत्क्रमणे कृते तु मनःप्रभृतिभिरुक्तम्—"मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्" इति श्रुतौ स्पष्टम् ॥ ६५१ ॥

काचिदिदमाह—

मन्ये दयितस्पर्शातिशयो न हि सत्यभामया विदितः॥
यत्पारिजातकुसुमस्पर्शनविरहेण रोषमधात् ॥६५२॥

(१) इयमार्या का० रा० पु० पुस्तके नास्ति।

स्पर्शः=स्पार्शनसाक्षात्कारः । स्पर्शनपदं दानोक्तसाक्षात्कारोभयपरम् । तथाच प्रियस्पर्शनमपेक्ष्य पारिजातकुसुमस्पर्शनस्य सुखविशेषानाधायकतया तदभावेन दुःखमनुपपन्नम् । तया तु सत्यपि प्रियस्पर्शे तदभावेन दुःखं प्राप्तमिति उक्तार्थलाभः । नारदानीतपारिजातकुसुमं भगवता रुक्मिण्यै दत्तमिति तस्याः कोपबीजं प्रसिद्धम् । सत्यो यथार्थो भामः क्रोधो यस्या इति तन्मात्राभिज्ञत्वसूचनम् ॥ ६५२ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

मणिकर्णिका श्रवणयोर्मध्ये काञ्चीयमुल्लसति ॥
युक्ता प्रीतिरमेया भवतीमवगाहमानस्य ॥६५३॥

रत्नमयी कर्णिका=श्रवणाभरणम् । "कर्णिका कर्णवलये तथा स्यात्पत्रकर्णिका" इति भूषणप्रकरणे भरतः । "एकयष्टिर्भवेत्काञ्ची" इति तदुक्तेः काञ्ची मेखलाविशेषः । पक्षे मणिकर्णिकाकाञ्च्यौ तीर्थविशेषौ । तयोर्मोक्षदत्वस्मरणात् । तथाच प्रत्येकतज्जन्यमोक्षानन्दापेक्षया तदुभययुक्ततदाश्लेषसुखाधिक्यमर्थसिद्धम् । काशीखण्डे शक्तिं प्रति शिवः-

"त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् ।
यन्मयान्दोलितो मौलिरहिश्रवणभूषणः ।
तदान्दोलनतः कर्णात्पपात मणिकर्णिका ।
मणिभिः खचिता रम्या ततोऽस्तु मणिकर्णिका ॥" इति ६५३

कश्चिज्जृम्भमाणयौवनां प्रियां पश्यन्नाह—

(१)मध्यमसदसद्भावं विनिगमकं नाहि विवादविषयेऽस्याः ॥
योग्यावयवपरोक्षं स्तनवृत्तिरथवा निराधारम् ॥६५४॥

---

(१) इयमार्या का० रा० पु० पुस्तके नास्ति ।

स्तनवृत्यन्यथानुपपत्त्या मध्यरूपावयवकल्पने योग्यद्रव्यावयवस्यायोग्यत्वानुपपत्त्या अन्यत्राक्लृप्तस्यैव तस्य कल्पनापत्तिः। मध्यस्य प्रत्यक्षाभावेन योग्यत्वानुपपत्तेः। यदि स्तनेतन्नियमानुरोधेन मध्यस्यासत्त्वमेव कल्प्यते तदापि गुरुद्रव्यस्य द्रव्यान्तरसंयोगाभावे पतनस्यावश्यकत्वादाधाराभावे पतनाभावोऽन्यत्राद्दष्ट एव कल्पनीय इति उभयत्राप्यदृष्टकल्पनापत्तिसाम्येनान्यतरत्र विनिगमकं नोपलभ्यत एवेत्यर्थः। त्र्यणुकावयवस्यायोग्यत्वादवयविनि योग्यत्वानिवेशः। साक्षादवयवत्वस्य विवक्षितत्वान्न परमाण्वादौ व्यभिचारः। द्रव्यपदं योग्यावयवारब्धत्वलाभार्थम्। तेन त्रसरेण्ववयवे न व्यभिचारः ॥ ६५४ ॥

काचिद्गोत्रस्खलने सति नायकमाह—

(१)मामकमपास्य नाम व्यपदिशसि तदाख्यया त्वं माम् ॥
अनुरागविषयतां पुनरस्मदपाकृष्य तत्र रोपयसि॥६५५॥

केवलं मदीयं नाम विहाय सपत्नीनाम्ना व्यवहरासि। अनुरागविषयत्वं मयि पूर्वं विद्यमानमपि मन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिकृत्वात्तत्र निदधासि। रोपयसीति तस्य स्थैर्यसूचनम्। एवं तन्नाम्ना ममेव मन्नाम्ना तस्या व्यवहृतेऽपि तस्य रागसाम्ये पर्यवसानं स्यात्। तदभावेऽपि ममानुरागविषयत्वाभावस्य तस्या अनुरागविषयत्वस्य च सिद्धेः किमेवंविधप्रतारणयेति तात्पर्यम् ॥ ६५५ ॥

---

(१)का० रा० पुस्तके नास्ति। एतत्स्थाने—
मानस्या सामग्र्या भाव्यं प्रियदर्शने सुदुर्बलया।
इच्छामात्रेण कृतो बलवद्भावो ध्रुवं तस्याः॥
मासोऽयमधिक एव प्रतिभाति विना तमब्जसुहृदं मे।
एकत्रैव रवाविह पुनरिन्दुर्विशति तापयितुम्॥
इत्यार्याद्वयं वर्तते।

सखी मानोद्यतां कामप्याह—

मा कुरु मानातिशयं मनसि त्वं न्यायविज्ञापि ॥
किं विस्मरासि तथासति सुषुप्तिविरहप्रसङ्गमपि॥६५६॥

अत्यन्तमानेन प्रियानादरे तद्वियोगेन निद्राछेदात्सुषुप्तिर्न भविष्यतीति कुतो विस्मरसि। शतशस्त्वया पूर्वमेतदर्थानुभवात्। अथच मनसि विभुत्वाभ्युपगम आत्मतत्संयोगस्य च नित्यत्वाङ्गीकारे सर्वदा ज्ञानसामग्रीसत्त्वात्कदापि सुषुप्तिर्न स्यात्। तत्र योग्यात्मविशेषगुणोत्पत्तेः प्रत्यक्षबाधितत्वादिति नैयायिका वदन्तीत्यर्थः॥ ६५६॥

विरहिण्याः सखी नायकमाह—

मालेव सा मृदुतनुस्तव विरहं सुमनसो लब्ध्वा॥
अपचीयते यदधिकं सुन्दर! किन्नाम तत्कुतुकम्॥६५७॥

मृदुत्वेन विरहाद्यसहनासामर्थ्यसूचनम्। सुमनस्त्वेन तद्विरहस्य दुःखावहत्वद्योतनम्। मालापि पुष्पसमुदायरूपतया सुमनसस्तदन्तर्गतकिंचित्पुष्पस्य ततो विभागे न्यूनपरिमाणा भवत्येवेति भावः॥ ६५७॥

कश्चिदधरमाधुर्यं वर्णयति—

(१)माधुर्यमधरमधुरिमजातीयं क्वापि नेति वेदयितुम्॥
कमलेषु कोषपानं बहुधा विदधाति मधुपोऽयम्॥६५८॥

अधरवृत्तिमाधुर्यसजातीयमाधुर्यमन्यत्र क्वापि नास्तीति बोधयितुं कोषपानं करोतीत्यर्थः। कोषपानस्य दिव्येषु परिगणितत्वात्। साजात्यमधरमाधुर्यमात्रवृत्तिधर्मेण बोध्यम्। अतो व्यापकीभूतमधुरत्वस्यान्यदीयमधुररसादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः॥ ६५८॥

---

(१) का० रा० पु० पुस्तके नास्ति।

काचित्प्रियविरहसम्भावनादूनहृदया प्रातर्वर्णयति—

मिहिरमरीचिश्रेणिर्गवाक्षसुषिरान्तरालमार्गेण ॥
वह्निकलिता स्मरस्य प्रविशति नालीकराजिरिव ॥६५९॥

प्रकरणेन प्रातस्तनत्वलाभात्करमालाया रक्तत्वलाभः। वातायनविवरान्तरालमार्गेण कामुकसन्निधाभिमुखी प्रातरुणरश्मिराजी नलिकामार्गेरिता वह्नितप्ता कामनालीकबाणधारेव दृश्यत इत्युत्प्रेक्षा। तापकत्वं व्यङ्ग्यम् ॥ ६५९ ॥

काचित् दुर्जनभिया यथेष्टप्रियसमागमरहितेदमाह—

मिलता खलेन नयने मण्डूकवसाञ्जनेनेव ॥
सेव्यस्त्वक्सारजनोऽप्यहितावहवत्परिह्रियते ॥६६०॥

खलदर्शनभयेन सुकुमारस्पर्शतया त्वगिन्द्रियसारः=सुखजनकविषयरूपोऽपि प्रियजनोऽनिष्टजनकजनान्तरवत् परिह्रियते=परित्यज्यते। मण्डूकवसाञ्जनेनापि नयनयोर्दत्तेन त्वक्सारो=वंशः। अहितां=सर्पत्वं वहतीत्यहितावहः सर्पस्तद्भ्रमेण त्यज्यते। तद्बलाद्वंश उरगभ्रमोदयादित्यर्थः ॥ ६६० ॥

कश्चित्प्रियामाह—

(१)मीमांसन्तां बहुधा कल्पनकुशलाः कलङ्कममृतांशोः॥
त्वन्मुखनिरूप्यभङ्गादकीर्तिलेखेति परमार्थः ॥ ६६१ ॥

बहुधा=भूच्छाया मृग इत्यादिप्रकारेण कल्पने=अपूर्वार्थोत्प्रेक्षायां कुशलाः=प्रवीणाः मीमांसन्तां=विचारयन्तु। त्वद्वदननिरूपितात् भङ्गात्=पराजयादयशोलेखैव कलङ्कतया भासत इति

---

(१)इयमार्या का०रा० पु० पुस्तके नास्ति। एतत्स्थाने—
मीमांसकेतरत्वं सम्प्रतिपन्नं त्वयैव नः सुभग!।
तत्तव गन्धवहस्य स्पार्शनमनुमन्महे नैव ॥

तु वस्तुस्थितिरिति भावः । कल्पनेति तदीयकक्षाणामप्रामाण्य-सूचनम् ॥ ६६१ ॥

काश्चित्प्रियामाह—

मुनयोऽपि त्वदुरोरुहतादात्म्यभृतो यदेष हारीतः ॥
अथ पर्वतो विराजति वरवर्णिनि ! कुम्भजन्मा च ॥६६२॥

तादात्म्यं=तन्मात्रविषयध्यानवत्त्वमभेदश्च। हारमस्यास्ति हारी । इरत्यवश्यमिति वा । इत इति स्वाभिप्रायम् । पर्वतः तदाकारत्वात् । कुम्भसदृशं जन्म यस्य । पक्षे हारीतपर्वतागस्त्यानां स्तनेन सममभेदान्वयात्तद्व्याप्तिः । "हारीतः पक्षिभेदे स्यान्मुनिभेदे च कैतवे । पर्वतः शैलदेवर्ष्योः" इति च विश्वः । तथाचास्मदादीनां का वार्तेति व्यञ्जितम् ॥ ६६२ ॥

काश्चित्कामशास्त्राभिज्ञतां स्वस्य तस्याश्च सूचयन् "कलाज्ञानेन पाण्डितम्" इति भरतवचनात्तां स्वस्मिन्विश्रम्भयितुमाह—

मुकुलेषु कमलिनीनां पतन्ति भास्वत्करा बहलरागाः ॥
प्रथममतीक्ष्णस्पर्शाः सुमुखि ! तदुद्वेगभीत्येव ॥६६३॥

मुकुलानां स्तनतादात्म्यं व्यङ्ग्यम् । अतीक्ष्णत्वं तदा उष्णत्वातिशयाभावात् । युवानोऽपि विदग्धमुग्धाकुचेषु प्रथमं नखक्षताद्यनाधानेन मृदुस्पर्शानेव करान् व्यापारयन्तीत्यर्थः ॥६६३॥

विरहिण्याः सन्तापातिशयं दृष्ट्वा सखीदमाह—

मुहुरपि चन्दनपङ्को हृदये दत्तोऽपि चूर्णतामेति ॥
अविरतनिपतन्मन्मथमार्गणगणजनितभेद इव ॥६६४॥

पङ्कपदेन प्रथमं चूर्णत्वाभावसूचनम् । सन्तापातिशयकृतशोषतया पातवति चन्दनावयवसमुदायेऽविच्छिन्नपातुकस्मरशरकृतान्योन्यावयवविभाग इवेति हेतूत्प्रेक्षा । तथाच तेन विमल-

म्भसन्तापनिवृत्तिर्दूरापास्तेति भावः ॥ ६६४ ॥

सखी नायिकामाह—

मुदिरमये सुमहीयसि पङ्के संवृण्वति स्वपथम् ॥
नूनं ग्रहसमुदायैरिह सञ्चारः परित्यक्तः ॥६६५॥

"घनजीमूतमुदिर" इत्यमरः। उल्लङ्घनवारणाय सुमहीयसीति। स्वपथम्=आकाशम्। ग्रहपदमर्कादिदिव्यज्योतिर्मात्रपरम्। तथाच दिनेऽप्यन्धकारसम्पत्त्या निरर्गलमभिसरणं भावीति भावः। यद्वा स्वयं दूती गृहागतं पान्थमिदमाह। पङ्कस्पर्शभयेन गृहे कस्यचिदागमनासम्भवान्निःशङ्कमावयोः सङ्ग उज्जृम्भतामिति भावः। यद्वा परमार्थज्ञ आह। मोदयतीति मुदिरम्। "इषिमादिमुदि"–(उ० १।५।४।) इति किरच्। तत्प्रचुरे=पुण्यप्राये तस्य सुखासाधारणकारणत्वात् पङ्के=पापे च। सुमहीयसीति भोगमात्रनाश्ये। उभयत्र स्वस्यात्मनः पथं सच्चिदानन्दादिस्वरूपमावृण्वति सति ग्रहो=ज्ञानं तत्समूहवद्भिरतिविवेचकैः। इह=उभयविधेऽपि कर्माणि सञ्चारः=प्रयत्नो परित्यक्तः। "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः" इति श्रवणात् ॥ ६६५ ॥

कस्याश्चिदर्थे सखी नायकमाह—

मूर्तिमतीव वसन्ते स्मरसुहृदि त्वयि दृशोर्विषये ॥
अतिसौरभवल्लिरियं सञ्जातप्रमदमञ्जरिर्लसति ॥६६६॥

सुहृत्त्वं सादृश्यात्। पक्षे तदुपकारकत्वात्। (दृशोर्विषये) दृग्जन्यज्ञानविषये इत्यर्थः। अत्यन्तं सौरभस्य=रामणीयकस्य वल्लिराश्रयभुता (इयं=) नायिका सञ्जाता प्रमदस्य=आनन्दस्य मञ्जरिः सजातीयान्तरोत्पत्तिनियताद्यस्वध्वंसक्षण·

धारारूपा परम्परा यस्याः । वसन्तागमेऽपि रसाललता सम्भूताः प्रकृष्टमदजनिका मञ्जर्यो यस्यास्तथा भवतीति भावः ॥६६६॥

काश्चिदिदमाह—

मृत्पिण्डमण्डितमुखं हालिकभवने निभालयन्फालम् ॥
स्थित एव तद्दयितया स्मितगर्भं भर्त्सितः पथिकः ॥६६७॥

फालस्य मृत्तिकासंयुक्ताग्रतया कठिनभूमिकर्षणं, तेन हालिकस्य श्रमातिशयः, तेन रात्रौ तस्य निद्रापारवश्यं भविष्यदनुमीयते । निष्प्रत्यूहं पाथिकेन सम्भोगमाकलय्य सस्मितया हालिकवध्वा स्थलाभावाद्गुद्भावनेन सञ्चरणार्थं भर्त्सितोऽपि तदभिप्रायमवगाह्य तत्रैव स्थित इत्यर्थः ॥ ६६७ ॥

सखी नायकमाह—

मृदिताप्युपभोगरसाद्बालेयं कुसुममालेव ॥
सावीरसेनजनुषा त्वया गुणोत्कर्षमाप्नोति ॥ ६६८ ॥

उपभोगः=सम्भोगः परिधानं च । जनुषा=जन्मनैव । (आवीरसेन=) आविर्भूतो रसो यस्य तेन । यद्वा (वीरसेन=) विशिष्ट इरसः कामरसो यस्य तेन । अस्य=विष्णोरपत्यमिति इशब्दस्य कामार्थत्वात् । पक्षे वीरसेनतनयेन=नलेन गुणानां शोभादीनां सौरभादीनां च । तथाच भारते नलपरीक्षायां दमयन्तीं प्रति केशिनीवाक्यम्—

"अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ।
यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ॥
मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ।
भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति च ॥ इति"(१) ॥६६८॥

---

(१) हृषितानि = विकासितानि ।

काश्चित्प्रियासौकुमार्यमनुभूयाह—

मृदुभिश्चन्द्रकलाभिर्विधिना निरमायि नूनमियम् ॥
एतत्सविधे यस्मात्सङ्कोचं दधति पद्मानि ॥ ६६९ ॥

सङ्कोचं=मृदुत्वाभावप्रकारकज्ञानविशेषत्वं मुकुलीभावं च। सविधे=एतत्स्पर्शसाक्षात्कारोत्तरकाले किरणसंयोगे च। पद्मसङ्कोचे कालविशेषादीनामपि हेतुतया तावन्मात्रेण चन्द्रकलोपादेयत्वं नायातीति मृदुभिरित्युक्तम्। तच्चानुमानावसरे हेतुविशेषणतया पर्यवस्यति। ततश्चेयं चन्द्रकलोपादेया मृदुत्वे सति पद्मसङ्कोचहेतुत्वात् चन्द्रवत्। हेतुत्वं निमित्तम्। नातोऽन्यपक्षेषु व्यभिचारः। "अनुमानं व्याप्यबलाद्व्यापकधीर्धर्मिनिष्ठा या" इत्यलङ्कारकौस्तुभे ॥ ६६९ ॥

वह्वीभिर्नायिकाभिरिष्यमाणस्य कस्यचिदर्थे दूती काञ्चिन्नायिकामाह—

(१)मेनकयाकारि मनस्तपस्विनः कौशिकस्य निजवश्यम् ॥
दिव्यस्त्रीवृत्तिरतेर्विषयस्यापि त्वया तस्य ॥ ६७० ॥

तपस्वी=तापसो दीनश्च। कौशिको=विश्वामित्र उलूकश्च। दिव्या=रम्याः स्वर्गसम्बन्धिन्यश्च। तथाच कस्यचित्कुत्राप्यनुरागसद्भावेऽपि नोत्कर्षसिद्धिः। दिव्यस्त्रीनिष्ठरतिविषयस्य तस्यापि त्वद्विषयकरतिमत्त्वे तु दिव्यस्त्रीभ्योऽपि तवोत्कर्षसिद्धौ सुतरां मेनकापेक्षयापि तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ६७० ॥

कश्चिद्वर्षावर्णनमाह—

मेचकयताऽम्बरमिदं जलदेन हलायुधत्वमुदवाहि ॥
तस्योद्रेकेण पुनर्यमुना प्रतिकूलगामिनी जाता ॥६७१॥

(१)का० रा० पु० पुस्तके नास्ति। एतत्स्थाने—
विततोज्ज्वलप्रकाशाः साधारणसाधनीयरसवाञ्छाः।
शुचयस्तपोदयाढ्या दोषाणां मोषमादधते ॥ इत्यार्या वर्तते।

अम्बरम्=आकाशं परिधानं च। उद्रेकेण=वृष्ट्यादिरूपातिशयेन प्रभावेण च। प्रतिकूलं=तीराभिमुखम्। (विपरीतं च) बलभद्रेणापि यमुना विपरीतगामिनी कृतेति पुराणम् ॥६७१॥

कश्चित्कादम्बिनीं जगदम्बिकात्वेन रूपयति--

मेदुरयति प्रमोदं मुदिराली नीलकण्ठदयितेयम् ॥
अचलेन्द्रलब्धजनना श्यामा स्कन्दप्रसूतिकरी ॥६७२॥

मुदिराणां=मेघानां पङ्क्तिः। (नीलकण्ठदयिता=)मयूरप्रिया तदुल्लासकत्वात्। पर्वतस्य सानुषु प्रथममुत्पन्ना। श्यामानां वियुक्तस्त्रीणामास्कन्दः=पराभवस्तद्धेतुः। मेदुरयति=वर्द्धयति। पक्षे मुत्=प्रीतिस्तज्जनिका इरा वचनानि तासामाली सखी। यद्वा आलिः=पङ्क्तिर्यस्या इति पञ्चमीबहुव्रीहिः। सहृदयाल्हादककाव्यशास्त्रज्ञानहेतुर्भक्तानाम्

"तस्य पाण्डित्यकलनाद्विचित्रपदकल्पनात्।
देवा अपि विलज्जन्ते किं पुनर्मानवादयः"

इत्यादिवचनात्। शिवस्य प्रिया हिमालयदुहिता श्यामवर्णा कालिकारूपा वा। स्कन्दस्य=गुहस्योत्पत्तिहेतुरित्यर्थः ॥६७२॥

दूती नायिकामाह—

मैनाक इव तवायं लावण्यपयोनिधौ मग्नः ॥
बिभ्यदतिमात्रमन्तः कठिनात्कामाशुगात्कुलिशात् ६७३॥

"लवणा त्विषि" इति विश्वः। सैव लावण्यम्। स्वार्थे तद्धितः। स्वार्थिका इति लिङ्गनिवृत्तिहृदयङ्गमत्वमेतदिति केचित्। कामबाणस्य कुसुममयतया कथं कुलिशसाम्यमतः अन्तःकठिनादिति। परमार्थतोऽनुभवगम्यत्वात्कठिनस्य नासिद्धिः। पक्षे कामम्=अत्यन्तम् आशुगामिनो=वेगवत्तरात्। मैनाकोऽपि लवणत्ववति सिन्धौ मग्नः। "एते ते पर्वता विष्टाश्चत्वारो लवणोदधिम्।" इति लिखितमत्स्यपुराणात् ॥६७३॥

कश्चिदनेकप्रियाविषयकस्मरणधारामुपपादयति—

मोष इव तत्तदनुभवसमुदायेषु प्रकारधर्माणाम् ॥
दयिताविशेष्यकत्वं तेषामिति चोन्नये स्मृतेर्भूम्ना॥६७४॥

मोष इवेति । यावद्वस्तुविषयकानुभवाः पूर्वमुत्पन्नास्ते सर्वे प्रियाविशेष्यका एवेत्युत्प्रेक्षा। ननु तथापि घटत्वादिप्रकारकदयिताविशेष्यकस्मरणमेव स्यान्न तु कामिनीत्वप्रकारकमतः पूर्वार्द्धम्। तेषु तेषु अनुभवसमूहेषु प्रकारीभूतानां विशेषणतया भासमानानां धर्माणां मोषः=तदुद्बोधकाभावात्स्मृतिविषयत्वाभावः । तथाच घटत्वादिस्मरणाभावात् नानाप्रकारकानुभवानामपि कामिनीत्वप्रकारककामिनीविशेष्यकस्मरणहेतुत्वमन्यथैवंविधस्मरणधारानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ६७४ ॥

कश्चित्प्रियो मानिनीमाह—

मौनमवलम्ब्य मानिनि! पिकतरुणीनां गिरोऽनुभावयसि॥
अस्मान्स्ववागतिशयप्रतियोगिनिरूपणायेव ॥६७५॥

"अथ मौनमभाषणम्" इत्यमरः। त्वदालापावसरे व्रीडावशेन कोकिलकामिनीकूजितप्रकाशविरहात् निष्प्रतियोगिकस्य चोत्कर्षस्य साक्षात्काराविषयत्वानुपपत्तेर्यत्प्रतियोगिकस्त्वद्वाचामुत्कर्षस्तन्निरूपणायैव मौनमाश्रित्य कोकिलालापानस्मत्प्रत्यक्षविषयान् करोषि । एतदाकर्णनानन्तरमेतत्प्रातियोगिकोत्कर्षाश्रयतया मद्वाचं विजानन्त्वित्याशयेनेत्यर्थः ॥ ६७५ ॥

सखी नायिकामाह—

मौलिषु विपक्षसुदृशां चरणं तरुणि! त्वया निहितम्॥(१)
अभ्युन्नता अपि यतो हेत्वन्तरमन्तरैव तेऽवनताः ॥६७६॥

इति मकारव्रज्या ।

तरुणीति तदपकर्षासाधारणतद्वृत्तिनायकसमवेतप्रेमविष-

---

(१)का० रा० पु० पुस्तके 'त्वया निहितम्' इत्यत्र 'त्वया कृतं मन्ये' इति पाठः ।

यत्वाभावप्रयोजकनायकप्रेमविषयत्वसूचनम् । तासां प्रथममेव प्रेमाविषयत्ववारणाय-अभ्युन्नतेति । नायकान्तरानुरागादपि तत्सम्भवात्-ह्रेतिरित्यादि । तथाच कारणान्तरबाधात्त्वदनुरागिणा नायकेन तदनादरादेव तथेत्यर्थः ॥६७६॥

सखी सन्नायकानुरागिणीमाह-

यमुने ! त्वं श्यामा तेन बलेनाभिकृष्टासि ॥
मार्गोल्लङ्घनमपि ते जनयति शोभां विजातीयाम्॥६७७॥

श्यामा=युवतिः । "अप्रसूताङ्गनायां च" इति तदर्थेषु विश्वः । पक्षे नीलरूपा । तेन=नायकेन । बलेन=स्वकीयसौन्दर्यादिगुणातिशयेन । अभिकृष्टा=स्वविषयकानुरागवती कृता । मार्गः=सदाचारः । विजातीयाम्=अन्यनगानतुरूपत्वकृतापकर्षहीनाम् । पक्षे तेन=प्रसिद्धेन । बलेन=बलदेवेन । स्पष्टमपरम्॥६७७॥

कुत्रचिदनुरक्तां गुरुजनानुरोधिनीं काश्चित्सखीदमाह--

यदि सुतनु ! परिगृहीता त्वं रागणानिरुद्धेन ॥
तदुषेव स्वगुरुजनादपहाय भियं प्रमोदस्व ॥६७८॥

अनिरुद्धेन=स्वविषयसङ्गमव्यतिरेकासमाधेयेन । रागेण=स्नेहेन । परिगृहीता=व्याप्तासि । अनिष्टातिशयजनकीभूताभावप्रतियोगिस्वविषयप्राप्तिकेनेति फलितम् । तेनेच्छान्तरवैलक्षण्यम् । उषापि रागपूर्वकमनिरुद्धेन स्वप्नदृष्टेन तन्मात्रविषयकानुरागवती कृता । बाणादिपरोक्षमेव तेन सह ररामेत्यर्थः ॥ ६७८ ॥

कश्चिन्नवोढास्वभावमाह—

यामिक इव मुग्धाया विजहाति करो न जातुचिन्नीवीम् ।
विश्लथयितुमपि वाञ्छति यत्नैरातितस्करे दयिते॥६७९॥

यामः प्रहरोऽस्यास्तीति यामिको=रक्षक इति यावत् । पक्षे नीवी=मूलधनम् "नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससः"

इति विग्रहः। विश्लथयितुम्=उन्मोचयितुं चोरयितुं वा। रतितस्करे=स्वव्यापारोपमर्दितरातिकामुके। पक्षे अत्यन्ततस्करे=चौरे॥ ६७९॥

निर्गुणाया मानबन्धो न तस्याः श्रेयस्कर इति कोऽप्याह—

या किल कलामयी सा कुटिलास्तु न जातु कण्टकप्राया॥
शिरसि निहितेन्दुलेखा न क्वचिदीशेन केतकशिखापि॥

कलामयीत्यत्र चतुःषष्टिपरत्वे प्राचुर्ये, षोडशांशपरत्वे तादात्म्ये मयट्। कुटिला=मानवती वक्रा च। कण्टकप्राया=तथानुपादेयत्वात्तत्सदृशी। पक्षे बहुकण्टकवती। इन्दुलेखायाः कुटिलत्वेऽपि कलामयत्वादीश्वरेण शिरोनिधानं कृतम्। न तु तादृश्याः कण्टकबहुलायाः केतकशिखायाः। तत्र कलामयत्वतदभावौ चादरानादरप्रयोजकावित्यर्थः॥ ६८०॥

काचिदास्वादितपुरुषायितकौतुका सखीमाह—

युवतिसमूहे पुंवद्भावप्रतिषेधमालि! मनुते यः॥
तत्रैव भोगिनायकविरोध इत्युचितमेवेदम्॥ ६८१॥

कामशास्त्रे तरुणीनामेव पुरुषायिताधिकारोक्तेस्तत्र तदभावं यो मन्यते स=उपभोगरसिकनायकविरुद्धोऽनभिज्ञत्वात्। अथच युवतीनां समूहो यौवतमित्यत्र भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवद्भाव इति वृत्तिकारमतम्। तत्र भोगिनां सर्पाणां नायकस्य शेषस्य विरोधो महाभाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठानङ्गीकारादिति भावः॥ ६८१॥

सखी नवोढामाह—

(१)युगपदुपरुध्यमाना कुसुमायुधसाध्वसाभ्यां त्वम्॥
सखि! कौशिकौशिकाभ्यां साक्षादिव देवसेनाभूः ६८२॥

(१) का० रा० पु० पुस्तके नास्ति। एतत्स्थाने—

भयात्सम्भोगवैगुण्यं कामात्तदाभिमुख्यम् इत्युपरोधः। केशिनाम्ना दानवेन ह्रियमाणा देवसेनाख्या कन्या इन्द्रेण ततो मोचयित्वा स्कन्दाय दत्तेति पौराणिकाः। एवं च प्रतिबन्धकीभूतभयादुत्कृष्टेन कामेन तदभिभूय नायकभोगोपहितात्वं निर्मितेति वस्तुध्वनिः॥ ६८२॥

विरहिणी सखीमाह—

यूथीमुकुलानामियमावलिरतिवेलमुल्लसति॥
चन्द्रादर्शनखेदादिव पतिता तारकाराजिः॥ ६८३॥

"यूथी पुष्पप्रभेदे स्यात्" इति विश्वः। स्वदायिते चन्द्रे मेघतिरोहिते सति तद्विरहदुःखेन मूर्छित्वा क्षितौ पतिता तारापङ्क्तिरिवेत्युत्प्रेक्षा। तथाच मादृशीनामपीयमवस्था कथं न स्यादिति भावः। यद्वा वर्षासु प्रवासोन्मुखं नायकमाह। तथाच त्वददर्शनेन ममापीयमवस्था भविष्यतीति गमननिषेधो व्यङ्ग्यः॥ ६८३॥

कश्चिद्गुणज्ञत्वभ्रमादनभिज्ञैर्मिलित आह—

यूयं पातञ्जलमधिवित्थेत्याकर्ण्य तद्विद उपैम॥
विदितं न बकाः! भवतां मज्जनमितरं निहन्तुमिति ६८४

पतन्तोऽञ्जलयोऽत्र लोकवन्द्यत्वादिति पतञ्जलिः। तेन प्रोक्तं पातञ्जलं=योगशास्त्रं महाभाष्यं वा। "वर्त्मास्माभिरुदीरितं परमिदं पातञ्जलालम्बिभिः" इत्यादिप्रयोगात्। तद्विदः=पातञ्जलज्ञान्। जलमधि=(जले) (पातं=) मत्स्यवधार्थं मज्जनं (वित्थ=) जानीथेत्यर्थकं वाक्यं समाकर्ण्य पातञ्जलशास्त्रज्ञा-

---

युक्तगुणेन श्रुतिपथविजृम्भमाणेन नेत्रभङ्गेन।
वरतनु! मन्मथविशिखस्त्वयास्ति नीतोऽधरीभावम्॥
इत्यार्या वर्तते।

इति भ्रमादागताः स्म इति भावः ॥ ६८४ ॥

कश्चिद्गुणविशेषानुत्पादकजनपरिचयो न कार्य इत्याह—

येषामभ्यासेन ह्रस्वत्वमवाप्यते सततम् ।
तेषां द्विर्वचनेनाप्यर्थविशेषो न सम्भवति ॥ ६८५ ॥

अभ्यासः=परिचयः । ह्रस्वत्वम्=अपकर्षः । द्विर्वचनं=प्रणयसूचकवाक्याऽऽवृत्तिः । अर्थविशेषः=सत्कार्यम् । पक्षे (अभ्यासेन=) वैयाकरणानां "पूर्वोऽभ्यासः" (६।१।४) इति परिभाषितेन स्वप्रातियोगिकपूर्ववर्णेन "ह्रस्वः" (७।४।५९) इति सूत्रेणाभ्यासस्य ह्रस्वविधायकेन (विहितं) ह्रस्वत्वं (लभ्यते)। तत्र द्वित्वेनापि अर्थविशेषो न भवति । तन्निमित्तभूतप्रत्ययार्थातिरिक्तस्यास्य द्वित्वेनानवगमादित्यर्थः ॥६८५॥

कश्चिदिदमाह—

यौवनविहितविमर्दनमपि बालत्वं कुरङ्गनयनायाः ॥
बालेष्वेवावर्तत चिराय साधारणे खलु दुरासम् ॥६८६॥

बालत्वं=शैशवं केशवृत्तिजातिश्च। यौवनप्रागभावाधिकरणतया तत्साधारणे तस्याः शरीरे स्थितमपि यौवनाऽऽगमे तत्र स्थातुमसमर्थं स्वासाधारणाश्रयेषु बालेष्वेव बालत्वं स्थितं, यतः स्वपरसाधारणविषये आसितुं दुष्करं भवतीत्यर्थः ॥ ६८६ ॥

इति यकारव्रज्या ॥

रात्रिकृतमभिसारं गोपयन्ती सखीमाह—

रजनीजागररागं नयनेऽपलप क्रुधा मुधाहितया ॥
निह्नोतुं तदपाटवमथ नाटयितासि किंनाम ॥ ६८७ ॥

एकदेशावच्छिन्नत्ववारणाय रजनीति । मुधा=अलीकम् । आहितया=कृतया । तस्य=नयनस्य । अपाटवं=घूर्णितत्वं निद्राविच्छेदजन्यम् । अपलपितुं किं वाभिनेष्यसि । अन्यनिष्ठक्रो-

धस्यान्यप्रत्यक्षानवगम्यतया नेत्ररक्तत्वनिह्नवार्थं क्रोधाभिनयेऽपि तदपाटवहेतोरन्यस्य अस्वप्रत्यक्षबाधेन कल्पयितुमशक्यत्वादिति भावः । अपाटवेति श्रान्तदृष्टिसूचनम् ।

"श्रमप्रम्लायितपुटा क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
सन्ना पतिततारा च श्रान्ता दृष्टिरुदीरिता"
इति भरतोक्तेः ॥ ६८७ ॥

सखी नायिकामाह--

(१)रजसा पृष्ठगतेन प्रोल्लसिता किमपि सत्त्वेन ॥
पुरुषार्थस्यासत्तिर्विभाव्यते भव्यवृत्तीनाम् ॥ ६८८ ॥

अभिसारेऽनावृतभूपावेव सम्भोगात्पृष्ठस्य रजोऽङ्कितत्वम् । स्पर्शादिना आनन्दांशे आत्मावरणभङ्गादानन्दप्रत्यक्षं स एव सत्त्वपदार्थः । पुरुषार्थः=कामरूपः । वृत्तयो(=वर्तनानि) भव्यत्वं फलोपाहितत्वात् । इयमव्यवहितपूर्वं प्राप्तवल्लभसङ्गा तदसाधारणचिह्नवत्त्वादित्यर्थः । पक्षे रजोगुणहान्या सत्त्वोद्रेकेण मोक्षरूपपुरुषार्थप्राप्तिः सन्निहितेति गम्यते ॥ ६८८ ॥

कश्चिदिदमाह--

रमणीनां कुचमुकुलोपरि निदधाने करं दयिते ॥
मुकुलीभवतो नयने अपि तत्स्पर्शस्पृहावशेनेव ॥६८९॥

कुचस्य मुकुलाकारत्वात्तस्य दयितकरस्पर्शमहोत्सवानुभवो जातः । आवयोरपि मुकुलत्वे तथा स्यादिति मनसि कृत्वा करसंस्पर्शार्थमिव नेत्रयोर्मुकुलितत्वमिति फलोत्प्रेक्षा । एतेन मुकुला दृष्टिरुक्ता । सा प्रागुक्ता । एतेनोत्कर्षप्रयोजकधर्ममात्मनि

---

(१) इयमार्या का० रा० पु० पुस्तके नास्ति । एतत्स्थाने–
रसजनकेन तिरस्कृतचन्द्ररुचा सततशोभेन ।
तावकमुखेन सुन्दरि ! नियतं परिभूयते पद्मम् ।
इत्यार्या वर्तते ।

सम्पादयितुं सर्वस्येच्छा भवतीति व्यज्यते ॥ ६८९ ॥

सखी नायिकामाह--

(१)रदनवसनत्वमस्य स्फुटयितुमिव दयितदशनेन ॥
चिह्नमधरे कृतं तव विशदयति विशेषतो रागम् ॥६९०॥

यद्वस्तु यदीयं भवति तत्र तदीयमुद्रापि भवति । रदनवसनत्वेन स्वसम्बन्धितया प्रसिद्धे तवाधरे कान्तदन्तेन कृतं क्षतं रागं=त्वद्विषयकस्नेहं रक्तत्वं चोद्भावयति । अनेन गूढकाख्यं दन्तक्षतं विवक्षितम् । तथाच रतिरहस्ये--"रागैकचिह्नमधरे किल गूढकं स्यादुच्छूनकं दशनवाससि वामगण्डे" । इति । स्पष्टमदृश्यमानस्य रक्तवर्णस्य दन्तक्षतस्येयं संज्ञेति तद्विवरणकाराः ॥ ६९० ॥

कश्चिद्रतान्तदशामाह--

रतिविरमे सति वृत्तं धृतमन्दाक्षं मुखं च हृदयं च ॥
संवृतविग्रहवीरुत्समजनि वासः प्रयासश्च ॥ ६९१ ॥

धृते मन्दे अलसायमाने श्रान्ते अक्षिणी येन । पक्षे मन्दाक्षं=लज्जा । वेष्टिता देहवीरुद्येन । पक्षे संवृता=व्याप्ता । अत्र कामशास्त्रम्--

"धातुक्षये समुद्भूते श्रान्ते च रतिसङ्गरे ।
विरामो जायते जातलज्जयोरुभयोरपि" ॥ ६९१ ॥

कश्चित्पुरुषायितं सूचयन्नाह--

राकेन्दुमण्डलादिव निपतन्तीर्विप्रुषः सुधारसजाः ॥
मुक्ता मुखान्मृगाक्ष्याश्च्योतन्तीर्वीक्षते धन्यः ॥६९२॥

"विप्रुषः स्त्रियः" इत्यमरः । चन्द्रवदनयोर्बिम्बप्रतिबि-

---

(१) का० रा० पु० पुस्तके अत्र चतुर्थचरणे 'विलक्षणां श्रियमुदञ्चयति' इति पाठः ।

स्वभावः । सीमन्तकादिगुम्फितमुक्ताफलानां रतिविमर्देन केशाकर्षणवशात्पातः । उत्प्रेक्षया तासामाल्हादकत्वव्यञ्जनम् ॥ ६९२ ॥

काचिदभिसारिकेदमाह—

रामेप्सिताभ्युदयभूः संश्रुतसामश्रवस्का या ॥
विधूतकुशध्वजसहजा सुखयति मां तीरभुक्तिरियम् ६९३

तीरे=नद्यादिसम्बन्धिनि भुक्तिः=दयितसम्भोगः । रामाणामीप्सितस्य=मनोरथस्याभ्युदयहेतुः । स्वाभीष्टनायकजन्यत्वात् । संश्रुतं साम=नायकवाक्यं याभ्यां ते संश्रुतसामनी तादृशे श्रवसी=श्रोत्रे यस्याः । स्थलान्तरेऽभिसारे जनान्तरश्रोत्रभिया परस्परमनालापात् । विधूता कुशरूपा ध्वजा येन तथा सहजः स्वभावो यस्याः । दर्भादिकठिनद्रव्ययुक्तापीति यावत् । पक्षे तीरभुक्तिः=मिथिला।श्रीरामस्य ईप्सिता प्रिया सीता तस्या जननस्थानम्।संश्रुतःसामश्रवा याज्ञवल्क्यशिष्यो यत्र ।"अथ ह याज्ञवल्क्यःस्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सामश्रवा३" इति शतपथात् ।"मिथिलास्थः स योगीन्द्र"इत्युक्तेः तत्र याज्ञवल्क्यवासे तच्छिष्यस्यापि तथात्वात् । धूतः कुशध्वजस्य सहजः सोदरः सीरध्वजो राजा यया। सीताजनकस्यैतत्संज्ञत्वात् ॥६९३ ॥

विरहिणी सखीमाह—

रावण इवान्धकारितदशदिग्वदनः प्रमोदभृतलङ्कः ॥
संजनितमेघनादः समयोयमुपैति विरहिणीहृतये ॥६९४॥

विरहवतीनां स्त्रीणां हृतये=मूर्च्छायै । रावणपक्षे तत्काले परोक्षतया श्रीरामविरहितायाः सीतायाः(हरणाय)।अन्धकारितानि=सञ्जाततिमिरीकृतानि दशसङ्ख्याकानां दिशां वदनानि येन। मेघघटासङ्घटनात् । पक्षे अन्धकारसदृशानि दशत्वेन दिक्तु-

ल्लानि वदनानि यस्य । प्रमोदेन भृताः=पूरिता लङ्काः=कुल-टा येन । पक्षे तद्राजधानी।"लङ्का रक्षःपुरी शाखाशाकिनीकुल-टासु च" इति विश्वः। उत्पादिता मेघानां नादा येन । पक्षे मेघनाद=इन्द्रजित् । एतेन भीषणत्वसूचनम् ॥ ६९४ ॥

काचित्कुत्राप्यनुरागादिदमाह--

रुद्धः प्रियेण साकं संयोगो नयनयोः सुचिरम् ॥
कठिनाशयेन महता सखि! कुड्येनेव गुरुजनेन॥६९५॥

कठिनत्वमाचारपरिपालकत्वेन रसविरोधित्वात् । पक्षे स्पष्टम् । महत्त्वं तदनादराशक्तेः । पक्षे परिमाणातिशयात् कुड्यस्य ग्राह्यग्राहकमध्यवर्तित्वे चक्षुर्गमनप्रतिबन्धान्न विषय-चक्षुःसंयोगः । गुरुजनस्य तु तद्दर्शनानुकूलदेशगमनादिविरो-धित्वात्तथेति भावः ॥ ६९५ ॥

कश्चिन्मुग्धास्वभावमाह--

रूपैकग्राहकमपि पश्यत्येवाक्षि दृश्यते नैव ॥
बालेयं तादृश्यपि दृश्यत एवेह पश्यति तु नैव॥६९६॥

रूपस्यैव एकं ग्राहकं तज्जन्यज्ञानकारणं यस्य । चाक्षुषे रू-पस्यैव नियामकत्वात् । पश्यत्येव=दर्शनहेतुरेव न तु दर्शनवि-षयोऽपि अतीन्द्रियत्वात् । इयं बालापि रूपमेकं=मुख्यं ग्राह-कं=वशीकरणहेतुर्यस्यास्तादृशी इति लिङ्गविपरिणामादन्वयः । मत्समवेतदर्शनविषय एव नतु मद्विषयकदर्शनाश्रयो लज्जाप्राधा-न्यादिति व्यतिरेकः ॥ ६९६ ॥

नायिका सखीमाह--

रेखेयं वारिमुचः प्रत्यग्रा पुष्करे स्फुरति ॥
तमसा प्रसार्यमाणा रसनेव महाखिनां निगरणाय६९७

"प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्य" इत्यमरः। रेखेति जिह्वाता-दात्म्यसम्भावनायोग्यत्वम्। (पुष्करे=) सूर्यादितैजसपदार्था-नामन्धकारविरोधितया तद्भक्षणाय तत्प्रचारमार्गभूते व्योमनि अन्धकारेण विस्तार्यमाणा जिह्वेव। तमःसम्बन्धेन जिह्वायाः श्यामत्वसूचनम् ॥ ६९७ ॥

विरहिणी सहचरीमाह—

रेवाप्रवाहपातः परितो विन्ध्यस्य भाति दीर्घगतिः ॥
मैत्रावरुणिनिदेशानतिक्रमायेव गुणबन्धः ॥ ६९८ ॥

वेष्टितप्रायत्वेन भगवदगस्त्याज्ञापरिपालनाय पाशेन बद्ध इव कदाचित्प्रतिज्ञां परित्यज्य सूर्यमार्गं मारौत्सीदित्यभिप्रायेणे-त्यर्थः। नायकेन तु समुल्लङ्घयावधिदिनं न स्वप्रतिज्ञा परिपा-लितेत्यनुचितमिति भावः। यद्वा विप्रलब्धोक्तिः ॥ ६९८ ॥

काश्चिदिदमाह—

(१)रोमालिरचलदुहितुर्वारणमुखदानवारिलेखेव ॥
शीतांशुशकलशेखरनयनभ्रमराश्रिता जयति ॥६९९॥

उत्सङ्गलाल्यमानलम्बोदरगण्डमण्डलानिर्गतमदजललेखेयं त-दुदरलग्नेति स्वरूपमुत्प्रेक्ष्यते। उपमात्वे दानलेखामात्रेण तत्सिद्ध्या उदरसम्बन्धोपपादकगजाननसम्बन्धित्वविशेषणमन-र्थकं स्यात्। नयनभ्रमरेत्यत्र च रूपकमेव तादात्म्यसम्बन्धा-नुकूलत्वात् इत्युत्प्रेक्षाया रूपकनिर्वाहकत्वम् ॥ ६९९ ॥

काश्चित्प्रियामाह—

रोचनया कृतचित्रकमाननमाभाति भवदीयम् ॥
तामसदृक्प्रतिहतये कृतरक्षमिवानुसूययेन्दुवपुः॥७००॥

(१) इत आरभ्य पञ्च आर्याः का० दा०पु० पुस्तके न वर्तन्ते।

"तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्" इत्यमरः । तामसी=राहुसम्बन्धिनी दुष्टसम्बन्धिनी च या दृष्टिस्तन्निवारणाय । अनुसूयया=अत्रिभार्ययाऽत्रिनयनजस्य चन्द्रमसो रोचनतिलकेन रक्षा कृतेत्यर्थः । उत्प्रेक्षेयम् । उक्तविधचन्द्रस्य लोकाप्रसिद्धेः ॥ ७०० ॥

कश्चिन्मनस्विनां स्वभावमाह—

रोलम्बः स्वादयति न सलिलमनासादयन्नपि मरन्दम् ॥
अभिमतविषयामिलने मनस्विनः प्रतिनिधावनादरिणः ॥

रोलम्बो=भ्रमरः । मकरन्दालाभे जलस्य पानं प्रसक्तं तद्भ्रमरेण न क्रियते एव । कार्यमात्रार्थिनस्तु मुख्यालाभे तदनुकल्पमप्यादाय कार्यं साधयन्ति न तु मनस्विन इत्यर्थः । अदृष्टार्थकस्थले प्रतिनिधिनापि कर्मसमाप्तेरावश्यकत्वमन्यथा प्रत्यवायापत्तेरित्यत उक्तम्—अभिमतेति ॥ ७०१ ॥

विरहिणीदमाह—

रोहिण्याः सुत उल्मुकमजनयदिति तावदासवचः ॥
तद्दयितादेव पुनस्तज्जनिरध्यक्षसंसिद्धा ॥७०२॥

रोहिणीतनयस्य बलदेवस्य उल्मुकसंज्ञः पुत्र इति पुराणप्रसिद्धम् । रोहिणीदयिताच्चन्द्रात्तस्योल्मुकस्योत्पत्तिस्तु प्रत्यक्षेणैवानुभूयते । तत्कराणामङ्गारवदुष्णस्पर्शत्वानुभवादिति भावः । "अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्" इत्यमरः ॥ ७०२ ॥

कश्चित्सुजनमधिकृत्याह—

रोषेऽपि परुषवचनं सम्भावितमाननाम्न सुजनानाम् ॥
विशदयति मर्दितहृदयं चन्दनमपि दह्यमानमामोदम् ॥

परुषं=परपीडोपपादकम् । एकत्वेन बहूनां सम्भावना चान-

वकारोति सूच्यते । दह्यमानमपीत्यन्वयः । हृदयमित्यामोदविशेषणम् । वैधर्म्येण दृष्टान्तः । आमोदाविशदीकाराक्षिप्तेनासुरभिगन्धप्रकाशनाभावेन पूर्वार्द्धसजातीयार्थलाभात् ॥ ७०३ ॥

इति रेफव्रज्या ॥

काञ्चित्प्रियामाह—

लक्षमनङ्गस्य मतं कलेवरं तव सुधांशुमुखि ! ॥
अब्जं पुनस्तनुभृतां ततः परार्द्धं सहृदयानाम् ॥ ७०४ ॥

"लक्षं शरव्ये सङ्ख्यायाम्" इति विश्वः । अवच्छेदकतासम्बन्धेन शरीरं ज्ञानहेतुरतस्तद्व्यतिरेके आत्मन्यपि समवायेन ज्ञानोदयानुपपत्तिः । तादृशेनानङ्गेनापि लक्षमिति मतम् वारं वारं वेधात् । अथच लक्षं=सङ्ख्याभेदः । तदपेक्षया किञ्चिदुत्कृष्टैस्तनुभृद्भिर्ज्ञानसामान्यसम्बन्धादब्जमिति ज्ञातं कमलवत्सुकुमारत्वात् । पक्षे अब्जं=शतकोटिसङ्ख्या । सर्वपदार्थतारतम्याभिज्ञतया तदुत्कृष्टानां सहृदयानां तु अब्जादपि परार्द्धं=श्रेष्ठमभिमतं तद्विलक्षणमृदुत्वाश्रयत्वात् । पक्षे परार्द्धं=सङ्ख्यान्तरानपकृष्टसङ्ख्याविशेषः ॥ ७०४ ॥

काञ्चित्प्रियामाह—

लक्ष्मीं सुमुखि! समग्रामेवाम्बुरुहं वहत्यसन्देहम् ॥
तव मुखरुचिलवमात्रं तादिति ततस्ते विशेषसंसिद्धिः॥७०५॥

विसंशयमिति पुराणादिप्रसिद्धत्वात् । मुखेत्यशेषशरीरव्यावृत्तिः । रुचीति गुरुत्वाभावसूचनम् । सर्वतद्वहने लक्ष्म्यपेक्षव्यतिरेकस्य नायिकायां सिद्धावपि कमलापेक्षया मुखस्यापि व्यतिरेकः प्रसङ्गात्सिद्ध्यत्वित्याशयेन—लवेति । सर्ववहनेऽपि तरसत्त्वात्—मात्रेति । ततश्च यदवयवपर्याप्तैकदेशमेव यदाधारो दधाति तस्याः कथं त्वत्साम्यमित्यर्थः ॥ ७०५ ॥

कश्चिदिदमाह—

लवणतयापि प्रथितः सुतरां मधुरोपकण्ठवसतिरपि ॥
धर्मविरोधी न सतां सुखाय रक्षोविशेष इव ॥७०६॥

धर्मेति स्वपरोभयसाधारणम् तद्विरोधित्वम् । (लवणतया प्रथितोऽपि=) रम्यतमोऽपि । (मधुरोपकण्ठवसतिरपि=) अत्यन्तमधुरसविधनिवासोऽपि तादृशो न सज्जनसुखाय । राक्षसभेदोऽपि लवणसंज्ञः । लवणत्वं=तच्छरीरवृत्तिजातिविशेष स्तद्वान् । मथुरानगर्याः समीपदेशे यमुनायां वसन्नपि यागादिधर्मविघ्नहेतुत्वात्तथेत्यर्थः ॥ ७०६ ॥

दूती नायिकामाह—

लिखिताग्रभुवा मन्मथविजृम्भणेनैष चन्द्रमुखि ! ॥
विरहहुताशकटाहे निःक्षिप्तो बत सुधन्वेव ॥ ७०७ ॥

त्वत्प्रहितस्वानुरागसूचकलेखदर्शनोत्तरमत्यन्तमेधमानेन मन्मथेन विप्रलम्भाग्निकटाहे निःक्षिप्तोऽत्यन्ततापानुभावात् । अथच लिखितसंज्ञमुनेरग्रजेन शङ्खेनापि महिष्याकृत्यनुरोधेन युद्धाद्विलम्बितः सुधन्वा तैलकटाहे निःक्षिप्त इति जैमिनिभारतम् ॥ ७०७ ॥

काचित्सङ्केताभिप्रायेणाह—

लूतातन्तुमिषेण प्रेक्षस्व विशीर्णसर्वगात्रस्य ॥
जरदालयस्य धमनीजालाः प्रादुर्भवन्ति सखि! ॥७०८॥

मिषेण प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुः विशीर्णेत्यादि । "जीनो जीर्णो जरन्नपि" इत्यमरः । "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराण-" (२ । १ । ४९) इत्यादिना समासः । अन्यस्यापि क्षीणगात्रस्य समन्ततो नाडीसमूहाः स्फुटीभवन्तीति भावः ॥ ७०८ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

लेशोऽपि मुखरुचेस्तव न प्राप्तः किल कुशेशयकुलेन ॥
पीयूषकिरणमण्डलपुरतो यन्मुकुलितं भवति॥७०९॥॥

कुशे जले तिष्ठतीति कुशेशयम् "शतपत्रं कुशेशयम्" इत्यमरः। मुकुलितं=सङ्कुचितं शोभाहीनं च। अत्र चन्द्राग्रे पद्मानां सङ्कोचस्य मुखकान्तिलेशमात्रप्राप्त्यभावव्यतिरेकप्रयुक्तत्वाभिधानेन मुखशोभालेशेनापि चन्द्रापकर्षो भवतीति तस्याप्यर्थादपकर्ष आक्षिप्यते। तथाच पद्मकुलं मुखकान्तिसामान्याभाववत् चन्द्रजन्यसङ्कोचवत्त्वात्। यन्नैवं तन्नैवं यथा मुखमिति कल्पितव्याप्तिमूलकमनुमानम् ॥ ७०९ ॥

कश्चिदनावृतस्तनीं पश्यन्नाह—

लोकायतं नयनयोः पदयोः सुगतद्वयं निरुपमानम् ।
कुचयोर्वीक्ष्य दिगम्बरमथ भवितव्यं कथं नु जीवेन७१०॥

लोके आयतं दीर्घम्। सुगतं=शोभितगमनम्। निरुपमानम्=अनन्यसदृशम्। दिगम्बरं=नग्नम्। जीवेन कथं भवितव्यम्। तदप्राप्तौ दुःखातिशयोत्पत्तेः। अथवा लोकायतं चार्वाकशास्त्रम्। "सर्वज्ञः सुगतो बुद्ध" इत्यमरः। उपमानप्रमाणस्य तैरनङ्गीकारात्। दिगम्बरः=तद्विशेषः। एतेषामग्रे जीवस्य कावस्था चार्वाकैः शरीरस्य, सौगतैः क्षणिकविज्ञानस्य, दिगम्बरैश्च देहपरिमाणस्य जीवत्वोपगमात्। विभोर्देहाद्यतिरिक्तजीवात्मन एतन्मध्ये केनाप्यनभ्युपगमादिति ध्वनिः ॥ ७१० ॥

कस्यचिदभिप्रायेण सखी नायिकामाह—

लोभेन त्वद्बिम्बाधररसपीयूषपानस्य ॥
संविहितचरणपातस्तं रागी यावकः श्रयति ॥ ७११ ॥

"यावोऽलक्तो द्रुमामय" इत्यमरः। विशेषोत्कर्षोत्तृष्णाया उत्कटत्वलाभाय–पीयूषेति । संपदेन चरणशोभोद्दीपकसंयोगविशेषसूचनम् । पातः=संयोगः प्रणामश्च। रागी=रक्तवर्णः स्नेहवांश्च। यौति मिश्रीभवितुमर्हतीति यावक इत्यप्रसाख्येयत्वव्यञ्जनम् । एतेन कामकलावैदग्ध्यं दर्शितम् ॥ ७११ ॥

कश्चित् "समानशीलव्यसनेषु सख्यम्" इत्यभिप्रायवानाह—

लोचनमलीकगं प्रतिफलदीशस्याधिकाञ्चि मणिगौर्याः॥
तद्वृत्तिमध्यमस्थितिसाधर्म्याद्बद्धसख्यमिव जयति ७१२॥

गौरीकाञ्चीरत्नप्रतिबिम्बिते भगवद्भाललोचने उत्प्रेक्षेयम्। लोचनस्यालीकवर्तित्वाद्रत्नस्यापि मध्यगतत्वात् । मध्यस्य च सूक्ष्मतया शशशृङ्गादिवदलीकत्वोपचारात् । अलीकवृत्तित्वरूपसाधर्म्येण नेत्ररत्नयोः सम्बन्ध इति भावः । भालवाचकमलीकपदं दीर्घमध्यमपि । "नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना" इत्यादिदर्शनात् । तत्प्रतीतिर्मध्यमस्थितौ सा च साधर्म्येऽभेदेन विशेषणम् ॥ ७१२ ॥

कश्चिन्मानिनीमाह—

लोहितमधरकराङ्घ्रि श्यामे! तव यौवनेन संविहितम् ॥
हृदयं त्वयैव मन्ये तथाकृतं कठिनतोत्कर्षात् ॥ ७१३ ॥

अङ्घ्रीति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । लोहितं=रक्तं तथा लोहवदाचरत् लोहितं कृतं लोहवत्कठिनीकृतमित्यर्थः । तत्करोतिण्यन्तत्वे तु कृतमित्यनन्वितं स्यात् ॥ ७१३ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

लोलाक्षि! दशनकरजैरधरकपोलस्तनं यदि व्रणितम् ॥
माकुप्य तेन सत्यं मम देहास्ते बहिर्भूताः ॥ ७१४ ॥

दशनजैः करजैरिति मध्यमपदलोपः । सत्यमिति बहिर्भूता इत्यत्रान्वितम् । मदीयशरीरान्तर्भूतैस्तत्तदकरणान्न ममापराध इत्यर्थः । दन्तनखादीनां सुखाद्यनवच्छेदकतया शरीरसमवायित्वं नास्ति किंतु तत्संयुक्तद्रव्यान्तरत्वमेवेति वैशेषिकाः ॥ ७१४ ॥

इति लकारव्रज्या ।

कश्चित्प्रियाया रूपातिशयं सूचयन्नाह—

वरतन्तुना पटेन श्रिता सुतीक्ष्णेन नेत्रभङ्गेन ॥
लिखितेन मकरकेणावभासि शङ्खेन कण्ठेन ॥ ७१५ ॥

तन्तुश्रेष्ठत्वादेव पटोत्कर्षात् । वरेत्यादि बहुव्रीहिः । सुतरां तीक्ष्णत्वं स्वसंयोगोत्तरमपि हृदयदारणकरत्वात् । (मकरकः=) स्तनादौ पत्रलेखा । लिखितेन=कस्तूर्यादिना स्फुटीकृतेन तत्सजातीयसंस्थानेन । शङ्खेन त्रिरेखावत्त्वात् । पक्षे वरतन्तुसुतीक्ष्णलिखितशङ्खा ऋषिविशेषाः । तथाच तैरपि तदाश्रयणेऽस्मादृशां का कथेति भावः ॥ ७१५ ॥

कोऽपि कस्याश्चिद्वृत्तमाह—

वर उपयतौ ब्रूते मम दधानि ते हृदयमित्यभिदधाने ॥
परिणयपूर्वमपीदृशसिद्धेः साऽस्मयत तं प्रेक्ष्य ॥७१६॥

परिणयात्प्रथममेव यस्मिन्ननुरक्ता दैवात्तस्मै पित्रा प्रतिपादिता काचित्संस्कारावसरे मदीयहृदयाविरुद्धहृदया भवेत्यर्थकं "मम व्रते ते हृदयं दधानि" इति मन्त्रमुच्चार्य गृह्यप्रामाण्येन हृदयं वरे स्पृशति ततः पूर्वमेव तदनुकूलहृदयतया तद्विधानमनर्थकमित्यभिप्रायेण स्मितमाततानेत्यर्थः ॥ ७१६ ॥

सखीदमाह—

वक्षोरुहे वरतनोः प्रियकरजपदं समुल्लसति ॥
वन्दीकृतं कुशेशयमुकुलेन सुधाकरार्द्धमिव ॥ ७१७ ॥

पद्मकोरकस्य चन्द्रेण सह विरोधाद्वन्दीकृतत्वोत्प्रेक्षा। मुकुलपदेन विरोधप्रयोजकधर्मदशायामेव तद्वैरातिशयादिति सूचितम्। वक्षोरुहस्य कोरकतादात्म्यं च व्यङ्ग्यम्। अर्द्धपदेन तस्य हानिलाभाद्यभियोगार्हत्वव्यञ्जनम्। "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः लक्ष्म यथा—"नवनखपदलेखालाञ्छितं बाहुमूलम्" इति स्वामी ॥ ७१७ ॥

कश्चिन्मानिन्या अवस्थाविशेषं पश्यन्नाह—

वदनमधिविधुन्तुदमृधमाधुर्यं दधाति वाष्पाम्बु ॥
कज्जलमलिनितमक्ष्णोरम्बुजरोलम्बसंवलनम् ॥ ७१८ ॥

"मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यम्" इति युद्धनामस्वमरः। माधुर्यं=सौन्दर्यम्। रोलम्बो=भ्रमरः। श्यामत्वलाभाय—कज्जलेति। उत्तरार्द्धेऽपि वाष्पाम्भस एव कर्तृत्वेनान्वयात् पूर्ववाक्यशेषैकपदस्य तत्रोपादानमिति दोषाभावः। अत एव वाष्पाम्बुपदस्य पूर्वार्द्धोपादानमपि न दोषः। अन्यधर्मस्यान्येन धारणासम्भवात्साम्येपर्यवसानमिति निदर्शना ॥ ७१८ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

बाले! प्रतनुबलाहकलेखापिहितं सुधाकरं पश्य ॥
चीनासितसंव्यानाञ्चलावृतं मुखमिवस्वीयम् ॥ ७१९ ॥

चीनाञ्चलेन मुखावरणोपपत्तये बाले इति सम्बुद्धिः। स्थूलमेघेन चन्द्रचक्षुःसंयोगनिरोधात्प्रतनुपदम्। प्रकर्षश्चात्र चक्षुःसंयोगविरोधित्वमेव। बलाहकपदेनोत्सर्गतः श्यामत्वला-

भात्तद्बिम्बभूतवसनेऽपि तथात्वलाभाय–असितेति । तथाच दर्पणादिकं विनैव उक्तविधस्वमुखशोभामत्रैव पश्येत्यर्थः॥७१९॥

काञ्चित्साधुत्वमुपदर्शयन्तीं दुर्विनीतहृदयां काप्याह--

विनतासि गुरुजने त्वं यथा सरोजाक्षि! बहुकरारुणभूः॥
सुविहितभुजङ्गभोगं तथा प्रसोतासि नूनमात्मभुवम् ७२०

विशेषेण नता नम्रा । बहुकरसम्बन्धिनी अरुणभूर्यस्या इति 'सविशेषणे हि' इतिन्यायेन बहुत्वमारुण्यविशेषणतया पर्यवस्यति । सुतरां कृतो भुजङ्गानां कामुकानामुपभोगो येन । तादृशमात्मभुवं कन्दर्पं जनयिष्यसि । विनतापि कश्यपपत्नी । बहवः किरणा यस्य स तथा । तेजस्विनोऽरुणसंज्ञस्योत्पत्तियंतस्तादृशी । सर्पाशनं=गरुडरूपं पुत्रमजनयदित्यर्थः ॥ ७२० ॥

कश्चित्प्रियामाह--

विन्ध्येनेक निवारितविवस्वता सुतनु ! मुदिरेण ॥
सूतेयं जलधारा भवदक्ष्णोर्नर्मदा स्फुरतु ॥ ७२१ ॥

निवारणं=दर्शनाविषयत्वगतिप्रतिरोधोभयसाधारणम् । नर्मपदमिह प्रीतिपरम् । मुदिरपदेन मोदजनकत्वलाभात्तदुत्पन्नपयसोऽपि तदुचितत्वसूचनम् । विन्ध्यभवापि जलधारा नर्मदासंज्ञेति भावः । तथाचैतादृशोद्दीपकविभावदर्शनेन मानानुबन्धो न कार्य इति सूचितम् । यद्वा अभिसारिकां प्रति सख्या उक्तिः । सूर्यसमाच्छादनेन प्रकाशाभावाद्दिनेऽप्यभिसारः सुलभ इति भावः ॥ ७२१ ॥

प्रयत्नादानीते नायके सम्भाषणादि कर्तुमशक्तायां सखी प्राह–

विपुलेन गृहीतेयं सत्त्वविशेषेण रुचिर संस्पृता ॥
कुलिशकरेऽप्युपनमति त्वयि न स्पन्दं तनोत्यवयवानाम्

रुचिरेति सम्बुद्ध्याऽननुरागवारणम् । सत्त्वविशेषः स्त·

म्भः । तत्सम्बन्धे सच्यत्वं रागजन्यत्वम् । कुलिशकर(१)उत्तमत्वात् । स्पन्दः=चेष्टा । तथा च स त्वयैव स्वयमाश्लिष्यतामित्यर्थः । अथ च देवशर्मणो महर्षेर्भार्यारुचिसंज्ञा शक्रेऽनुरक्तापि विपुलनाम्ना तच्छिष्येण योगप्रभाववशात्तामसंस्पृशतैव तदन्तःप्रवेशेन निरुद्धदेहा इन्द्रसम्भाषणादावसमर्था बभूवेति भारतार्थध्वनिः ॥ ७२२ ॥

कश्चिद् भ्रमस्य संशयोत्तरस्वाभिमतनिर्णयमवधारयन्नाह--

बन्धूकभ्रमरभासा मधूकमुकुलं वधूकपोलेन ॥
पश्यन्समममपि मधुपो लावण्याभाववत्तया वेत्ति ॥७२३॥

किञ्चित्समवायावच्छेदेन सारूप्यमूलकसंशयादन्यतरत्र मिलितुमसमर्थोऽपि अधरत्वादिव्याप्यो यो लावण्यविशेषस्तदभाववत्तया बन्धूकादिनिर्णयात्तत्र संयुज्यत इत्यर्थः । एवंच तद्भेदस्य तिरश्चामपि ज्ञानविषयत्वे सहृदयानां तत्कथं न स्यादितिव्यङ्ग्यम् ॥ ७२३ ॥

कश्चिन्नायिकामाह--

शठ ! किं कैतववचनैरन्यथयितुमीहसे सदपि वस्तु ।
वाचो वक्तुरधीना नैवार्थः कस्यचिद्वशगः ॥ ७२४ ॥

"वाचैव मधुरो यस्तु कर्मणा नोपपादयेत् ।
योषितां कंचिदप्यर्थं स शठः परिकीर्तितः" इति भरतः ।
त्वयि विद्यमानमपि नायिकान्तरविषयकानुरागमन्यथाकर्त्तुं कथमिच्छसि । यतो वाक्यमेव पुरुषाधीनं न त्वर्थः । घटवति भूतले विप्रलम्भकेन घटो नास्तीत्युक्तेऽपि तत्र घटाऽभावस्य वस्तुतोऽसत्त्वात् । यद्यपि तेनाप्यनुरागस्य प्रकृतनायिकानिष्ठज्ञानविषयत्वाभाव एव कर्तुमिष्टो न त्वनुरागाभावस्तथापि त-

(१) वज्राकाररेखालाञ्छितहस्ते इत्यर्थः ।

द्वाक्यार्थानिर्णयेनाप्रामाण्ये तात्पर्यम् ॥ ७२४ ॥

कश्चिदेवमाह—

शशलाञ्छनस्य लेखा गौरीसीमन्तमौक्तिकलताग्राः ॥
पतितार्द्धवल्लरीरिव प्रतिभाति पुरद्विषः शिरसि॥७२५॥

ईश्वरशेखरपदारूढचन्द्रकला पुरुषायितावसरनिपतितपार्वतीसीमन्ताभरणमुक्ताफलमञ्जरीशकलतादात्म्येन सम्भाव्यते । तस्या निपतनस्येश्वराशिरोयोगस्य च तदैव सम्भवात् । एतेन गौरीसीमन्तपातिताया ईश्वराशिरःसंयोगकथनाद्गौर्याः परमप्रेमविषयत्वसूचनम् ॥ ७२५ ॥

खण्डिता नायकमाह—

शल्य इवेतरहृदयो मुखमात्रोपहितमेलकस्त्वं माम् ॥
कुरुराजवाहिनीमिव विदधासि विपक्षजनहास्याम्७२६

शल्यो=मद्रराजः । इतरेत्यादि युधिष्ठिरप्रभृतिहितपरत्वात् प्रतिनायिकानुरक्तत्वाच्च । मुखेत्यादि उभयत्र तुल्यम् कुरुराजो=दुर्योधनः । विपक्षाः=सपत्न्यः पाण्डवाश्च । शल्येन कर्णतेजोऽभिभवात् तत्पराजय इति भारतम् ॥ ७२६ ॥

काचित्सरोषमाह—

शस्तैव सुभग ! लब्धा त्वया द्वितीया बहुत्वभृता ॥
त्वत्प्रकृतिभावभाजामस्माकमतश्च पदभेदः ॥ ७२७ ॥

बहुत्वभृता=तद्विशेष्यकमदपेक्षोत्कर्षवत्त्वज्ञानवता।द्वितीया=मद्भिन्ना । शस्ता=उत्कृष्टत्वेन प्रशस्ता । अतोऽस्मदपेक्षोत्कृष्टनायिकायां तवानुरागात् त्वन्मात्रानुरक्तानामस्माकं पदभेदः=स्वाभिष्ठानुरागविषयत्वाभावः । अथच द्वितीयाबहुवचनेन शस्प्रत्ययेन शसो भावः शस्ता सा प्राप्यते । तत्प्रकृतित्वजुषश्च प्रातिपदिकस्य पदसंसञ्ज्ञाविरहो भसंज्ञावत्त्वादिति भावः ॥ ७२७ ॥

कुत्रचित्तरलनायकेऽनुरक्तां तद्विरहपीडितां सखीदमाह--

शरजन्मा मदनारेः समागमात्तस्य रसमुखोऽयम्॥
कृततारकेन्द्रवैरी लब्धश्चण्डि ! त्वया स्कन्दः ॥७२८॥

चण्डीति तादृशानुरागनिषेधार्थेनोल्लङ्घनसूचनम् । आस्कन्दो=विरहव्यथापरिभवः । (मदनारेः=) मदनरूपस्य वैरिणः । शरसम्भूतः । तस्य=नायकस्य । रसमुखः=तत्संयोगकाले सुखोदयात् । (कृततारकेन्द्रवैरः=) विहितचन्द्रविरोधः । तस्य तापकत्वात् । अथच चण्डी=देवी । कामारेः शिवस्य सङ्गात् (शरजन्मा=) शरकाननभवो रसमुखः=षडास्यः तारकाख्यदैत्येन्द्रवैरी स्कन्दस्तनयः प्राप्त इति भावः ॥ ७२८॥

कश्चिच्छरदभेदेन कांचिद्दर्शयति--

शालीनां परिपाकावस्थासम्प्राप्तरागवैजात्याम् ॥
लब्धघनपाण्डुभावां शरदं नवयौवनां पश्य ॥७२९॥

कलमपरिपाकदशया सम्प्राप्तं (रागस्य=) रूपस्य वैजात्यं=विशदरूपत्वं यया । तज्जनकत्वसम्बन्धेनेदम् । प्राप्तो घननिष्ठः पाण्डुभावो ययेत्यपि पूर्ववत् । पक्षे शालीनामिति द्वितीयान्तम् । "स्यादधृष्टस्तु शालीन" इत्यमरः । "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः" (५ । २ । २०) इति निपातः । परिपाक=उत्कर्षः । तदवस्थापन्नमनुरागवैलक्षण्यं यस्याः । प्रियविरहेण लब्धोऽत्यन्तं पाण्डुभावो ययेत्यर्थः ॥ ७२९ ॥

कश्चित्प्रियामाह--

शारीरकस्वरूपं विभाव्य वरगात्रि ! भवदीयम् ॥
रुचिमन्तोऽपि पदार्थास्तुच्छा एवाभिलक्ष्यन्ते ॥७३०॥

त्वदङ्गलावण्यनिरूपणे तदवयवमुखादिसादृश्यनिरूपकत्वे-

नाभिमताः कान्तिमन्तोऽपि चन्द्रादयः पदार्थास्तुच्छा एवात्रभासन्ते । अथच शरीरपदात्स्वार्थे कप्रत्यये तत्सम्बन्धयात्मनिरूपकत्वेन शारीरकं वेदान्तशास्त्रमिति वाच्यस्यातिमिश्राः । तत्स्वरूपज्ञानेन रम्या अपि पदार्थाः परमार्थसत्ताशून्या एव प्रतीयन्त इति भावः ॥ ७३० ॥

कश्चित्प्रियामाह—

शाटकसंवृतमेतत्कलेवरं तव विलोकमानेन ॥
शृङ्गारान्यरसं प्रति निर्णीतस्तस्य हेतुताविरहः ॥७३१॥

उत्तमस्वभावतया प्रकाशनाविरहात् शाटकेन=वसनरत्नेन वेष्टितम् । पक्षे शाटकः=नाटिकासमानलक्षणः प्राकृतसर्वपाठ्यो नाटकविशेषः । त्वच्छरीरस्य शृङ्गारविभावतया तत्रैव जनकत्वम् । शाटकस्यापि शृङ्गारमात्रवर्णननियमेन तदन्यरसं प्रति न कारणत्वमित्याशयः ॥ ७३१ ॥

कश्चित्प्रियामाह--

शातोदरि ! शीतकरप्रतिफलमधिकेलिवापि सम्पश्य॥
तव वदनप्रतिबिम्बान्वितसुषमालवमिवादित्सुम् ७३२

वापीप्रतिबिम्बितमिन्दुमण्डलं केलिसमयप्रतिफलितनायिकामुखसम्बन्धानुरोधाज्जललग्नमुखवृत्तिलावण्यलेशग्रहणेच्छाहेतुकत्वेन सम्भाव्यते । एतेन चन्द्रस्य मुखसादृश्यानाश्रयत्वं सूच्यते । प्रतिफलस्य ग्रहणेच्छाभिधानेऽपि तद्वृत्तिषु विजातीयशोभाविरहेण तद्बिम्बवृत्तितदभावस्यापि सिद्धेः ॥ ७३२ ॥

कश्चिद्दोहदाय विहिताशोकचरणताडनां कांचिदिदमाह--

शिञ्जानेन समञ्जसमिह मञ्जीरेण खञ्जनाक्षि ! कृतम् ॥
क्षणमलिगुञ्जितविरही दुरवस्थः स्यादशोककुसुमौघः॥

'शिजि' अव्यक्ते शब्दे इति तालव्यादिः। "योषेव शिङ्क्ते विततां विधन्वत्" इत्यादिदर्शनात्। आकस्मिकचरणतलताडनोत्पन्नानां पुष्पाणां तदानीं भ्रमरसंयोगाभावेन तद्गुञ्जितहीनतया शोभाविशेषहानिः स्यात्। नूपुरकूजितसम्पत्त्या तु उत्पत्तिकालावच्छेदेनैव भ्रमरध्वनिसजातीयध्वनिसम्बन्धात् तत्प्रयुक्तवैजात्यहानिर्न सम्भवतीति भावः। एतेन यद्व्यतिरेको विजातीयशोभाव्यतिरेकप्रयोजकस्तद्राहितस्य जन्माप्यनुचितमेवेति ध्वन्यते ॥ ७३३ ॥

अभिसारस्थाने विलम्बादागतं नायकं काप्युपालभते--

शिप्रातीरनिकुञ्जं सुभग! विलम्बेन भूयसाऽस्यासः ॥
न महाकालाभ्यर्णे क्षणादयो ह्यादरीतुमर्हन्ति ॥७३४॥

उज्जयिन्यां नदीविशेषः शिप्रा। तत्रैव महाकालालिङ्गविशेषः। पक्षे महाकालः=खण्डकालव्यापकसमयः। तथाचात्र महाकालसन्निधाने क्षणादीनामादरानर्हत्वात् महतैव कालेनात्र समागतोऽसीति युक्तमेवेति भावः ॥ ७३४ ॥

काचित्सखीमाह--

शिशिरोपरममुहूर्तोऽप्यपूर्ववद्वेदनां तनुते ॥
सुमनोदिष्टारम्भोऽप्याघाता सखि! तथैव रुजम् ॥७३५॥

शिशिरान्त्यक्षणोऽपि अपूर्वामेव वेदनामादधाति। अथच न विद्यते पूर्वाक्षरं यत्र तद्वत्। आद्यशिशब्दत्यागे शिरसोऽपरमश्छेदः तत्क्षणवत्पीडां करोति। ("कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयः" इत्यमरात्--सुमनोदिष्टः=पुष्पसमयः।) "वसन्तः पुष्पसमयः" इत्यमरः। तस्यारम्भः प्रथमक्षणोऽपि। अपूर्वामेव रुजं जनयिष्यति। अथच उक्तपदस्य अकारपूर्वत्वे असुमनोदिष्टेत्यादिपर्य-

वसानम् । प्राणमनोविभागक्षणवत् पीडां रचयिष्यतीति भावः । वसन्तस्योद्दीपकत्वातिशयात्तदाद्यक्षणे शिशिरान्त्यक्षणादधिक-पीडा युक्तेति द्रष्टव्यम् ॥ ७३५ ॥

काश्चिद्वियुक्त आह --

शीतकिरणः प्रियाया ऽह्रस्वत्वमनाप्य मुखरुचा नियतम्॥
तद्विरहादधुना मामत एवाभीक्ष्णमुत्तपति ॥ ७३६ ॥

ह्रस्वत्वम्=अपकर्षः । अथच शीतेत्यादिवर्णस्य ह्रस्वत्वे कृते शितकिरण इति सिद्धेस्तस्य तप्तमयूखत्वलाभे तद्विरहित-स्य ममोत्तापजननं चन्द्रस्य युक्तमेव । उक्तार्थबाधवारणाय—त-द्विरहादिति ॥ ७३६ ॥

उत्सवदिने प्रसाधितासु सपत्नीषु स्नानादिसंस्काररहितां कां-चित्तस्याः प्रियानुरागविषयत्वाभिज्ञा सखी प्राह--

(१)शुद्धमपि भाति मिथ्या भवदीयविपक्षयौवतं बाले!॥
भासि पुनरात्मभूना मलीमसापि त्वमवदाता ॥७३७॥

शुद्धं=स्नानादिसंस्कृतमपि । मिथ्यात्वं=प्रियप्रणयविषयत्वा-भावः ।मलीमसत्वं=वस्त्रादिनिबन्धनम् ।आत्मभूता=स्वाभेदवत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् । अवदाता=उज्ज्वला । तद्धेतोरनुरागस्य त्व-य्येव सम्भवादिति भावः । अथच शुद्धमज्ञानसहितं वस्तु मि-थ्याभूतं भवति । चिद्भिन्नस्य जडत्वेनाऽऽवरणकृत्याभावाद-ज्ञानाविषयत्वानभ्युपगमात् मिथ्यात्वोपगमाच्चेति भावः । आ-त्मा त्वज्ञानविषयत्वाश्रयत्वानपि अवदातः शुद्ध एव भवति,तत्का-र्यानन्वयादित्यौपनिषदपक्षध्वनिः ॥ ७३७ ॥

इति शकारव्रज्या ॥

(१)इयमार्या का० रा० पु० पुस्तके नास्ति ।

विरहिण्याः कुशलं पृच्छन्तं नायकं कोऽप्याह—

षण्णां वृत्तिनिरोधात्करणानां तां वियोगेन ॥
जानीहि सुभग! किंवा पल्लवयामो मृषावाचम् ॥७३८॥

त्वद्वियोगेन षण्णां=षट्सङ्ख्यानां करणानां मनोघ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणाम् । वृत्तिनिरोधात्=स्वयोग्यविषयग्रहणासामर्थ्यात् । एतेन मूर्च्छावस्थाद्योतनम् । अथ चेन्द्रियाणां वृत्तिनिरोधादुक्तस्वरूपाद् विशब्दस्य प्रथमयोगेनोपलक्षितां षण्णां विषण्णामिति यावत् । तादृशीं जानीहि । किमाधिकेन वचनप्रपञ्चेन । एतावतैव विरहवेदनाविशेषनिवेदनसम्भवादिति भावः । षण्णामिति शब्दस्वरूपानुकरणम् । पश्चाद्विशब्दयोगे विषण्णेतिशब्दलाभे ततोऽर्थबोधः ॥ ७३८ ॥

कश्चिद्वसन्तस्य मदनसमुद्दीपकत्वमाह—

सहकारिता सुरभिणा धृतेति सर्वानुभूतिसंसिद्धम् ॥
मदनेन भुवनविजये कर्तव्ये सति रसिकजनगम्यम् ७३९॥

सहकाराः=आम्राः सन्त्यस्य सहकारी । अन्यदा तेषां सत्त्वेऽपि कुसुमाद्यभावात् । अथच सहकारी=कारणविशेषः । उभयोरभेदारोपः । तथाच किञ्चित्कार्यनिरूपितकारणत्वादाम्रस्य सर्वविजयसामर्थ्यादिति भावः ॥ ७४९ ॥

कश्चित्पदभ्रंशे कस्याप्यादरो न स्यादित्याह—

सत्त्वं नैसर्गिकमपि कलयञ्छ्रेयान्परस्य न पदान्ते ॥
अपदान्तस्य हि पाणिनिरुवाच मूर्द्धन्यतां तस्य ॥७४०॥

सत्त्वं प्रभावविशेषः तद्वानपि पुरुषः पदावसाने अन्यनिष्ठपाशस्यपकारकज्ञानविषयो न भवत्येव । पक्षे सत्त्वं=सकारत्वम् । यतः पाणिनिः अपदान्तस्य तस्य=सकारस्य मूर्द्धन्यतां=षकारादेशं माह । "अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः" (८ । ३ । ५५)

इत्यधिकृत्य-"आदेशप्रत्यययोः"(८ । ३ । ५९) इति सूत्रात्। न हरिस्तत्रेत्यत्र। अपदान्तस्य षत्वविधानात्। तेन सत्त्ववतोऽपि पदान्ताभाव एव मूर्द्धन्यता=श्रेष्ठत्वं न त्वन्यथेति उक्तार्थलाभ इति भावः ॥७४०॥

उत्सवान्यदिनेऽस्य दर्शनप्रधानवतारात्तद्दिनमात्रदर्शनस्य च साधारण्याद्रागविरहमाशङ्कमाना नायकं दूती प्राह—

सति पूर्वमपि निमित्ते गृहीतसमयापवादेन ॥
पर्वण्येवावसरं लभते जातेष्टिरिव बाला ॥ ७४१ ॥

त्वद्दर्शननिमित्तानुरागसत्त्वेऽपि जनापवादभयेन अगृहीतः=त्वद्दर्शनाभाववान् कृतः समयो यस्यास्तादृशी। पर्वाणि प्रस्तावं लभते। तत्कालीनदर्शनेऽपवादानुदयात्। अथच "वैश्वानरं द्वादशकपालं चरुं निर्वपेत्पुत्रे जाते" इति विहितेष्टेरपि पुत्रजननरूपे निमित्ते सत्यपि जातकर्मपूर्वकाले स्तनपाननिषेधादिष्टेश्च विलम्बसाध्यत्वात्तत्पर्यन्तं स्तनपानविरहे संस्कार्यपुत्रजीवनानुपपत्त्या प्रधानबाधापत्तेरिष्टिः सामान्यकाले पर्वण्येव दर्शपूर्णिमान्यतररूपेऽवकाशं लभते इति पूर्वमीमांसायां निर्णीतम्। (अ० ४। पा० ३ अधि० १८) ॥ ७४१ ॥

बाह्यानुरागव्यापारपरं नायकं काप्याह—

सद्भावोऽस्मद्विषयः सुभग ! व्यवहारमात्र उपयुक्तः ॥
आनन्दमये तु जने स तात्त्विकोऽनन्यसामान्यः ॥७४२॥

सद्भावः=प्रणयः। व्यवहारः=अस्यामप्ययं सपत्न्यन्तरतुल्यवृत्तिरिति प्रवादः। कारणे कार्योपचारात्-आनन्दमय इति। यद्वा त्वदनुरागानन्दप्रचुरे जने=सपत्नीरूपे, तात्त्विकः=स्वरूपेण त्वदात्मनि वर्तमानः। अस्मद्विषये त्वनुरागानुमापकबाह्यव्यवहारमात्रं न त्वनुरागः। अथ चात्मभिन्ने सत्ता व्यावहारिकी आन-

न्दमये आत्मनि तु पारमार्थिकी। ब्रह्मज्ञानेतराऽबाध्यत्वं व्यावहारिकत्वम् शुद्धचिद्रूपत्वं च सत्तायाः पारमार्थिकत्वमिति वेदान्तिन इति समासोक्तिः॥ ७४२॥

विपक्षनायिकायां नायकस्याश्लेषादिकर्मण्यज्ञाततत्त्वायां तत्त्वज्ञानपरा सखी प्राह--

सखि! विपरीतसमूहालम्बनबोधे प्रियस्य पद्मदृशोः॥
फलताद्विरहभृतोरपि युक्तं विपरीतधीरासीत्॥ ७४३॥

विपरीतं=परस्परस्मिन् परस्परभ्रमरूपम्, समूहालम्बनम्=उभयाविषयकज्ञानम्। यथा गुञ्जावह्न्योर्वह्निगुञ्जे इति। नायिकाद्वयस्यैकत्रावास्थिसा उक्तभ्रमवशादन्यस्यामेवाश्लेषादि कृतं न तु प्रियतमायामिति प्रियस्य विपरीतज्ञानम्। आश्लेषादिसम्पत्तावपि अन्यभ्रमग्राहकतया तस्या आश्लेषाद्यभावज्ञानं स्वविषयकरागानवबोधात्। प्रियतमायाश्चाश्लेषाद्यभावेऽपि स्वस्मिन्ननुरागविशेषसम्भावनात्स्वस्यैवाश्लेषादिज्ञानमिति तयोरपि विपरीतज्ञानमिति त्रयाणामपि तदंशे साम्यमिति भावः॥ ७४३॥

कश्चिद्विरही प्राह--

सामानाधिकरण्यं संयोगस्य ध्रुवं स्वविरहेण॥
तस्यापि तेन तद्यदि जितं तदा स्याद्विरहवाद्भिः॥७४४॥

संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तस्य स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमिति भावः। एवं यदि संयोगात्यन्ताभावस्यापि संयोगसामानाधिकरण्यं नियतं स्यात्तदा विरहिणां हितं स्यात्। स्वप्रियसंयोगात्यन्ताभावसत्त्वेऽपि तत्संयोगस्यापि सत्त्वे वियोगसमानकालीनतदत्यन्ताभाववदव्याप्यवृत्तेस्तस्य दुःखानुत्पादकत्वात्। एवं विरहवाद्भिरिति वस्तुगत्यभिप्रायः। तथासति विरह एव न स्यादिति भावार्थः॥ ७४४॥

कश्चित्प्रियाया अतिशयं वर्णयति—

(१)सुकुमारत्वं सौरभमासेचनकत्वमक्षिण सममेव ॥
सर्वान्तःस्थेति परं मालातो भिद्यते वाला ॥ ७४५ ॥

"तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्" इत्यमरः। सममेवेति मालावालयोरित्यर्थः। (सर्वान्तःस्था=)सर्वेषां सहृदयानामन्तःकरणवृत्तिः स्वविषयकानुरागवत्त्वसम्बन्धेनेत्यर्थः। मालायास्तु भूषणत्वाद्बहिरेव संयोग इति वैषम्यम्। अथच सर्वे वर्णा अन्तःस्थसंज्ञा यस्याः। वकारलकारयोस्तत्संज्ञत्वात्। मालायां तु लकार एवान्तःस्थो न तु मकार इति न सर्वान्तःस्थत्वमिति भावः। शब्दवृत्तेरुक्तधर्मस्यार्थवृत्तित्वारोपादुक्तार्थसिद्धेः॥७४५॥

(२)सुभग! नितान्ताकृष्टं भवता कुतुकेन जातभङ्गमिव॥
तस्या हृदयं वीरुध इव विटपं याति न स्थानम्॥७४६॥

कश्चिदभिनवनायिकायामनुरागवानाह—

सुभ्रूरियमेव धियां भ्रमत्वमन्याङ्गनाविषयिणीनाम् ॥
यस्मादिदमवगाहे भवत्यकिंचित्करत्वमेतासाम्॥७४७॥

नायिकान्तरविषयकज्ञाननिष्ठमप्रामाण्यम्। इयं च नायिकेति द्वयमभिन्नमेव। यत एतद्विषयकज्ञानोत्पत्तौ नायिकान्तरविषयज्ञानानामकिञ्चित्करत्वं भवति स्वविषयविषयकेच्छाद्यनुत्पादकत्वात्। अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमपि ज्ञानं बाधादावसमर्थं भवतीति भावः॥ ७४७ ॥

कस्यचिदर्थे दूती नायिकामाह—

(३)सुन्दरि! भावनयासौ भवतीमुल्लिख्य दिक्षु सकलासु ॥
देशविशेषनिवेशप्रयासमक्ष्णोर्निराकुरुते ॥ ७४८ ॥

---

(१) इयमार्या. का० रा० पु० पुस्तके नास्ति।
(२) आदर्शपुस्तके अस्या आर्याया व्याख्या नास्ति।
(३)एतदाद्यार्यात्रयं का० रा० पु०पुस्तके नास्ति।

भावना=मानसज्ञानधारा। प्रमात्मकत्वद्विषयकचाक्षुषं देशवि-शेषचक्षुःसंयोगसापेक्षमेव । भावनया तु यत्रैव चक्षुरुपरिनि-पातस्तत्रैव त्वत्साक्षात्कार इति सौकर्यसिद्धिदोषवशाद्विशेष्यभेदे-ऽपि त्वत्प्रकारकचाक्षुषोत्पत्तेरिति भावः। नायिकान्तरे सारूप्य-दर्शनादपि तद्भ्रमः स्यात्। चक्षुःसंयुक्तविषयमात्रे तु भावनाव-वशादेव त्वच्चाक्षुषमित्यर्थः॥ ७४८ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

सुरभिः श्वसिते हसिते शुचिरलिकेऽभ्रं शरद्वयसि रम्या॥
हिममङ्गे तव भामिनि! न त्वयि कस्मिन्ननेहासि स्नेहः॥७४९

सुरभिः=वसन्तः। शुचिः=ग्रीष्मः। अभ्रं=मेघः। शरत्=स्पष्टा । हेमन्तशिशिरयोरैक्यविवक्षा प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रेषु "पञ्च ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन" इति श्रुतेः। अने-हसीति विषयत्वे। त्वयीति वृत्तित्वे। अथच सुरभिशुचिपदे गुणपरे। अभ्रम्=अभ्रकसंज्ञो धातुः तत्तिलकस्य स्त्रीभिर्धारणा-त्। शरद्=वर्षः षोडशादिः। हिमं=कर्पूरम्। त्वयीति विषय-त्वं सप्तम्यर्थः। सर्वदापि त्वद्विषयकस्नेहोऽस्ति सहृदयानामिति भावः॥ ७४९ ॥

कश्चित्प्रियाया दिव्यस्त्रीभ्योऽपि विशेषमाह—

सौन्दर्यस्य मृगीदृशि तस्यां सीमानमुपदधानेन॥
कुण्डलितमप्सरःकुलमभितो लेखान्वयाद्विधिना ७५०

सीमा=अतिशयकक्षा। लेखा=देवाः। सत्रासामप्सरसां ले-खान्वयविधानात्। उभयतो लेखाकरणस्य च मध्यलिखितव-स्तुनैयर्थ्यसूचकत्वात्। लेखान्वयव्याजेन ताः कुण्डलीकृता इति भावः। कुण्डलपदमत्र तद्वत्परम्। यद्वा कुण्डलवत्पदादेव "तत्क-रोति" इति णिच्। "णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य" इति वार्तिकेन मतुपो लोप इति बोध्यम्॥ ७५० ॥

कश्चिच्छरदं वर्णयति—

सन्निदधतं हिमऋतुं विलोक्य शरदभ्रदम्भेन ॥
सङ्गृह्यन्ते दिग्भिस्तूलानां राशयः परितः ॥ ७५१ ॥

शरदव्यवहितोत्तरागामिनि हेमन्ते शैत्यप्रतीकारार्थं शरन्मेघव्याजेन तूलपुञ्जानां सङ्ग्रहः क्रियते इत्यपन्हुतिः । सप्त ऋषीणामित्यादिदर्शनात् "ऋत्यक" (६।१।१२८) इति प्रकृतिभावस्य समासेऽपि प्रवृत्तिः । एतेन सन्निहितोत्तरसमयभाविदुःखप्रतीकारहेतौ प्रथममेवाभिज्ञाः प्रवर्त्तन्त इति सूचितम् । विलोक्येति ज्ञानपरम् ॥ ७५१ ॥

कश्चिदिदमाह—

संवरणैकासक्ता सहस्ररुचिलब्धतनुजन्मा ॥
दिव्याकारमनोज्ञा सा किल तपतीति किंचित्रम् ॥७५२॥

संवरणं=रागसत्त्वेऽपि तत्प्रकाशनाभावः । वह्वीभिरिच्छाभिः प्राप्तस्तनुजन्मा=कामो मद्विषयको यया । एतेनानुरागसद्भावसूचनम् । दिव्येत्यादिना तदलाभस्य तापजनकत्वोपपादनम् । एतादृशी सा मां तपतीति=स्वप्राप्तिव्यतिरेकेण दुःखाकरोति । अथच संवरणनाम्नि नृपेऽनुरक्ता सूर्यकन्यका दिव्यरूपा तपतीसंज्ञेति बभूवेति भावः ॥ ७५२ ॥

इति सकारव्रज्या ।

कश्चिदिदमाह—

हलिक इति श्रवणादतितुष्टो गुणवानुदात्तश्च ॥
इत्याकर्ण्य सरोषा हलिकवधूं शुष्कशाब्दिको हसति७५३

हलिको गुणवानुदात्तश्चेति क्वापि हलिकेऽनुरक्तायां हलिकभार्यायामभिदधानायां हलिक इत्यंशं श्रुत्वा हलि हल्प्रत्याहारमध्ये ककार इत्यर्थाभिप्रायमाकलय्य परितुष्टो गुणवान् उदा-

त्तश्च इति विशेषणद्वयं श्रुत्वा गुणोदात्तयोर्व्याकरणे "इको गुणवृद्धी (१।१।३) "अचश्च" (१।२।२८) इति सूत्राभ्यामज्मात्रधर्मत्वात् ककारस्य कथं तद्वत्त्वमिति उक्तेरसङ्गतिमालोच्य तस्या मूर्खत्वाभिप्रायेण वक्तृवैशिष्ट्याद्यनाकलनात्केवलवैयाकरणतया तदभिप्रायानवबोध इति। शुष्केति शुष्कपदं तदतिरिक्तवासनारहितार्थकम् ॥ ७५३ ॥

कश्चिन्नाममात्र्येऽप्यनुरागः स्यादित्याह—

हरिणाशेषशरीरो मध्येऽपि विधुर्दधौ हरिणम् ॥
तेन गुणान्तरयोगः समभवदित्यन्यदेवैतत् ॥ ७५४ ॥

"हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः" इत्यमरः। पाण्डुरसर्वाङ्गतया हरिणपदसाम्येन मध्येऽपि हरिणं=मृगमेव धृतवान्। तद्धारणेन गुणान्तरस्य=नीलत्वरूपस्य सम्बन्धः संवृत्त इति त्वन्यदेव। हरिणत्वबुद्ध्यैव तद्धारणात्। नीलत्वोपपत्तेश्च तदुत्तरकालीनत्वात्तद्धेत्वन्तर्गतत्वेन—अन्यदित्युक्तम्। एवंचाभिमतनायकसाम्यबुद्ध्याप्यत्रानुरागात्कस्याश्चिज्जनापवादरूपकलङ्कोत्पत्तिरिति सूच्यते ॥ ७५४ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

हस्तातिशयनिरूपकमरविन्दं सरसि पश्यामः ॥
भवदतिशयावगमकं तत्पुनरीक्षामहे पाणौ ॥ ७५५ ॥

यत्प्रतियोगिकोत्कर्षो हस्ते तिष्ठति तादृशं पद्मं सरसि तिष्ठति। साधुलक्षणतया त्वदतिशयव्यञ्जकं पद्मं तु त्वत्कर एवास्ति। एवंचावयवोत्कर्षनिरूपकमन्यत्रावयव्युत्कर्षनिरूपकं त्वदवयव एव निवसतीति भावः। "श्रीवत्सपद्मशङ्खाख्यगजवाजिनिवेशनैः" इति मङ्कस—हस्तन्यस्तैर्नृपस्त्रिय" इति भविष्यम् ७५५॥

कश्चिद्वैरिनिमित्तेऽपि वैरं भवतीति निदर्शयन्नाह—

हरिदश्वं संवृण्वन्मुदिरो हरितोऽपि संवृणुते ॥
यो यत्र बद्धवैरस्स तदीयेऽपीति किं वाच्यम् ॥ ७५६ ॥

"हरिदश्वोष्णरश्मय" इत्यमरः । हरिद्वर्णा अश्वा यस्य तथा सूर्यः । अत्र हरितो दिश एवाश्वा अस्येति अर्थान्तरमादाय दिग्वृत्तिसम्बन्धप्रतियोगित्वप्रतीतेर्हरिदश्ववैरिणा मेघेन तत्सम्बन्धिनीनां दिशामप्यावरणमभिहितम् । स इति वैरिसमवायग्रहणम् । तदीयवैरविषयीभूतसम्बन्धिनिमित्तेऽपि वैरं भवतीति किं वाच्यं प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ७५६ ॥

कश्चिद्भुजस्वास्तिकतिरोहितवक्षोरुहां भामिनीमाह —

हाटककटकं दोर्भ्यां स्तनसंवरणेन तदुपरि नयन्ती ॥
वैशद्यं नयसि तयोर्वरवर्णिनि ! रत्नसानुत्वम् ॥७५७॥

बाहुभ्यां स्तनावरणसमये बाहाभरणसुवर्णकटकस्य स्तनयोरुपरि सम्बन्धात्तयोः सुमेरुत्वस्पष्टीभावः । तत्रैव सुवर्णशिखरत्वसम्भवादिति भावः । अवयवनिर्णयद्वाराप्यवयविनिर्णयोपपत्तेः । करादिनिर्णयेन च पुरुषनिर्णयस्येवेति हृदयम्॥७५७॥

विरहिणी सखीमाह—

हालाहलं विलक्षणमयमिन्दुरिति प्रतीतमालि ! मया ॥
शितिकन्धरेण यस्मात्स्वस्यैवानायि शेखरताम् ॥७५८॥

विलक्षणं=विषान्तरापेक्षयोत्कृष्टं तापकत्वातिशयात् । अयमिति तज्जन्यतापस्य स्वानुभवविषयत्वलाभात्स्वरूपातिस्वनिरासाय(?)। आलीति विषयित्वाभावलाभार्थम् । विषान्तरानुभवलाभार्थ—।शितिकन्धरेणेति । कालकूटभक्षणेन तस्य नीलकण्ठत्वं सम्पन्नमिति पुराणादिसिद्धत्वात् । तदपेक्षयाधोदेशावस्थाने तदुत्कर्षासिद्धेः—शेखरतामिति । मूर्द्धावस्थाने त-

दपेक्षयोत्कर्षावगमात्-स्वस्येति। तथाच चन्द्रः कालकूटप्रतियोगिकोत्कर्षवान् तत्स्थानोत्कृष्टस्थानाश्रितत्वादिति सामान्योपाधिमूलकानुमानेन विषद्वयसाधारणधर्मजातीयधर्मविशेषवत्त्वरूपतदुत्कर्षसिद्धिरिति भावः ॥ ७५८ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

हारस्तदुरोरुहयोराभरणं तस्य मेरुरेकोंऽशः ॥
जिह्मियति नाभिदधतः केन तयोस्तन्निरूपितं साम्यम् ७५९

स्तनालङ्करणतया हारस्य ततो न्यूनपरिमाणत्वमविवादम्। ततोऽपि मालाग्रथनसूत्रभागद्वयाग्रगुम्फितरत्नस्य मेरुसंज्ञस्य सुवर्णाद्रितादात्म्याध्यवसितस्य तथात्वम्। अवयवस्यावयव्यपेक्षया न्यूनत्वनियमात्। तथाच स्तनापेक्षाल्पत्वाश्रयहारापेक्षयाऽल्पस्यैव मेरोः कथं स्तननिरूपितसादृश्यमिति भावः ॥ ७५९ ॥

कश्चित्परकीयासक्तं नायकमाह—

हानिं दधति स्वीया बिभ्राणेऽभ्युदयमीशितरि यस्मिन् ॥
तस्य कलङ्कव्याप्यः परिणामः शशधरस्येव ॥ ७६० ॥

यस्य स्वामिन उपचये तन्निष्ठस्वामित्वनिरूपकस्वत्ववतः पदार्थस्यापचयो भवति तस्यान्ततो गत्वाऽवश्यं कलङ्को भवति। यथा शुक्लपक्षे यथोत्तरमुपचीयमाने तारापतौ चन्द्रमसि तदुपचयोत्कर्षेण तदीयानां ताराणामपचयोत्कर्षे पूर्णिमायां तस्य कलङ्कोत्कर्ष इति भावः। उदाहरणालङ्कारः। सामान्यविशेषयोर्भेदाभावेन भेदगर्भोपमानुपपत्तेः। इवशब्दस्यावयवावयविभावार्थकत्वादिति केचित्। उपमैवेति प्राञ्चः ॥ ७६० ॥

इति हकारव्रज्या ॥

कश्चित्केशपाशसौन्दर्यहृतहृदय आह--

क्षामोदरि ! यदुदवमत्तव भानुः सोममप्यशितम् ॥
तत्तव धम्मिल्लतनुः (१)प्रायश्चित्तं प्रगृह्णाति ॥ ७६१ ॥

कृशोदरीति यौवनसूचनम् । "तमस्तु राहुः स्वर्भानुः" इत्यमरः । सोमः=चन्द्रो लताविशेषरसश्च । त्वत्केशपाशरूपो भूत्वा (प्रायः=) प्रायेण चित्त=हृदयं (प्रगृह्णाति=) वशीकरोति । इष्टावपि सोमवमननिमित्तकप्रायश्चित्तस्य करणात् । "सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेद्यः सोममुद्वमेत्" इति श्रुतेरित्यर्थः॥७६१॥

ग्रन्थसमाप्तिं सूचयन् प्रचाराविच्छेदमाशास्ते—

क्षालितमधुवैरिपदा कलावदाभरणमूर्द्धन्या ॥
आर्यासप्तशतीयं प्रचरतु गङ्गेव जगति चिरम् ॥७६२॥

सप्तानां शतानां समाहारः सप्तशती । "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट" इति स्त्रीत्वम् । "द्विगोः"(४।१।२१)इति ङीप् । क्षालितानि स्वरूपतोऽर्थतश्च विशुद्धानि अत एव मधुवैरिभूतानि मध्वपेक्षयाप्युत्कृष्टमाधुर्यशालीनि पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि यस्याः । पक्षे स्वजलसंयोगात्कृतं मधुदैत्यशत्रोर्भगवतः पदं यया । कलावतः=तद्विदो विदग्धास्तेषामाभरणोत्तमभूता । कुण्डलादीनां तदनलङ्कारकत्वात् । पक्षे कलावान्=चन्द्रः स आभरणं यस्य स शिवः । तस्य मूर्द्धावस्थायित्वात् ॥ ७६२ ॥

सत्काव्यादपि सहृदयानामेव चमत्कारो नान्येषामित्यनभिज्ञैरनादरणेऽपि न क्षतिरित्याशयवान् प्राह—

क्षीराकूपार इव प्रमथ्यमानोऽपि काव्यबन्धः सन् ॥
सुधया धिनोति विबुधान्सम्बध्नाति श्रमेण विपरीतान्॥

स्वच्छत्वगाम्भीर्यादिधर्मवत्तया दुग्धसमुद्रवत् सन् काव्यबन्धः प्रमथ्यमानः=तत्तद्विषयमर्यादया विचार्यमाणोऽपि । पक्षे स्पष्टम् । विबुधान्=विदग्धान् । सुधास्वादनानन्दसजातीयानन्दशालिनो विदधाति । अहृदयांस्तु श्रममात्रेण योजयति । क-

---

(१)धम्मिल्लमिषात् इति पाठः का० रा० पु० पुस्तके ।

थमपि तेषां चमत्कारानुदयात् । पक्षे देवान् सुधया योजयति । तद्भिन्नानसुरांस्तु श्रममात्रेण । तेषां सुधाप्राप्त्यभावेन मन्थनफलानन्वयात् । तथाच "भावना चेन्न हेतुः स्यात्स स्यान्मीमांसकादिषु" इति न्यायेन भावनाहीनानां न रसोत्पत्तिः । किन्तु सहृदयानामेवेत्यर्थः ॥ ७६३ ॥

अथ ग्रन्थकृदात्मानं प्रख्यापयति—

क्षोणीमण्डलमण्डनपण्डितलक्ष्मीधरात्मभुवा ॥
विश्वेश्वरेण विहिता सप्तशती सम्यगार्याणाम् ॥ ७६४ ॥

इति क्षकारव्रज्या ।

इति श्रीमल्लक्ष्मीधरपण्डितात्मजश्रीविश्वेश्वरपण्डितकृता आर्यासप्तशती सम्पूर्णा ॥

सप्तपदं तदधिकशतान्तरव्यवच्छेदपरम् । तेन सप्तशतादार्याणां किञ्चिदाधिक्येऽपि न क्षतिः । सम्यक्त्वोपपादकप्रसादलाभाय स्वजनकमुत्कीर्तयन्नाह—लक्ष्मीधरेति । (लक्ष्मीः=)सर्वत्राज्ञयरहस्यावगाहनसम्भवोऽतिशयविशेषः।यदभिप्रायेण "शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद" इति गर्गत्रिरात्रब्राह्मणवाक्ये योग्यानुपलब्धिवादं निराकुर्वता भगवता जैमिनिनाऽर्थवादाधिकरणे "विद्याप्रशंसा" (१।२।१।सू०१९)इति सूत्रितम् । गङ्गाधरादिवत्साधुत्वम् । एतादृशार्थमेव व्यञ्जयन्नाह—क्षोणीत्यादि । पण्डा=सदसद्विवेकसमर्था बुद्धिः सञ्जाता एषां ते पण्डिताः । "पण्डा प्रज्ञाविदाशर्वा" इति भागुरिः । किञ्चित्तन्मात्रापेक्षोत्कर्षवारणाय—मण्डलेति । सामान्यमात्रवारणाय—मण्डनेति । तथाच तच्चरणपद्मपरागपरिशीलनपरम्पराविजृम्भितमेवैवंविधसामर्थ्यं मदीयमिति भावः ७६४॥

रम्यार्थानामनुगुणतया नीततत्तत्पदार्थ-
भूयोग्रन्थाकलनविलसद्गुम्फितानेकभावम् ।
सङ्क्षिप्तार्थं सहृदयचमत्कारधारानिदानं
स्वीयार्याणां विवरणमुदाहारि विश्वेश्वरेण ॥

इति श्रीविश्वेश्वरपण्डितकृतार्यासप्तशतीव्याख्या समाप्ता ॥

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A.

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS

NOS. 315, 317 & 347.

आर्यासप्तशती

पर्वतीयश्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिता

तत्कृतयैव टीकयोपेता ।

नेपालदेशीय-

विष्णुप्रसादभण्डारिणा

संशोधिता ।

ARYÀSAPTÀSATI

By

PARVATIYA SRI VISVESVARA PANDIT.

With a commentary by the author,
Edited by Vishnu Prasada Bhandari,
of Nepal.

FASCICULUS I to III—१से ३.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKṚIT SERIES OFFICE, BENARES.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1925.

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

भूमिका ।

श्रीविश्वेश्वरपण्डितानिर्मितेयमार्यासप्तशती निजप्रसादगाम्भीर्यादिगुणगणैः स्वसदृशानितरान् प्रबन्धानतिशेत इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि । स्फुटीभविष्यतितरां चैदतस्या नेत्रपथपथिकीकरणेन काव्यीयभावनाभावितहृदयानां सहृदयानाम् ।

पण्डितप्रकाण्डस्यास्य सम्यगरीतिवृत्तमन्विष्याप्यलभमानो विषीदन् यथाश्रुतां किंवदन्तीमेव तावत्पुरस्करोमि ।

अस्ति कूर्माचलेषु विशालशालतमालादितरुमालोपलालितोपान्ता नभस्तलचुम्बिशिखरशिखरिशोभमानसन्निवेशा पुरन्दरपुरीव समुत्तुङ्गविबुधमन्दिरसहस्रविराजिता अल्मोडानाम्नी नगरी । तस्या उत्तरदिशि पञ्चषक्रोशान्तराले श्रौतस्मार्तकर्माचरणपरायणानिगमागमपारदृश्वभिर्भूसुरनिकरैः परीतः पटियानामको ग्रामः । तत्र पाण्डेयकुलावतंसो विविधानवद्यविद्याविद्योतितान्तःकरणो लक्ष्मीधरो नाम द्विजाग्रणीरासीत् । सत्कर्मनिरतस्यापि तस्य दुरदृष्टवशात् सन्ततिसुखविहीनस्य । भूयान्समयो व्यतीयाय । आयुषः समतीते भूयसि भागे निरपत्यतादुःखविदूयमानमना नीरजस्कया पतिव्रतया समं प्रणतजनताशङ्करेण साक्षाच्छङ्करेण समधिष्ठितां गङ्गातरङ्गपवित्रितान्तां सुलभचतुर्थपुरुषार्थां वाराणसीं प्राप्य मणिकर्णिकासन्निधौ कृतवसतिः पुत्रप्रदं शिवमवधार्याशुतोषं प्रत्यहं पार्थिवलिङ्गसमर्चनेन समाराधयन् वर्षत्रयेण कोटिलिङ्गार्चनं सम्पादितवान् । कदाचन अवसन्नप्रायायां रजन्यां निद्रामुद्रितलोचनः स्वप्ने वृषारुढेन त्रिशूलवराभयकरेण । प्रसन्नवदनाम्बुजेन गिरिजाजानिना श्रीविश्वनाथेन सन्निधाय्य 'वत्स' पुत्रस्ते भाविता इति दत्तवरो विबुध्य प्रातरेव लतामिव पुष्पितां गृहिणीं विज्ञाय परमांमुदमुदवहत् । जज्ञे च सप्तममास्येव शुभमुहूर्तेऽस्य पुत्ररत्नम् । विश्वेश्वरावतार एवेति मत्वा विश्वेश्वर इति नाम व्यधात् । पञ्चम एव वर्षे समुपनीतोऽयं विधिवदधीयानो नातिचिरात्सर्वासु विद्यासु विलक्षणं वैचक्षण्यं समवाप । अनन्तरं सर्वतन्त्रेषु स्वतन्त्रप्रज्ञोऽयं यथाक्रमं व्याकरणन्याय-

साहित्यादिषु सिद्धान्तसुधानिधि-तर्ककौतूहल-अलङ्कारकौस्तुभ-अलङ्कारकुलप्रदीप-अलङ्कारमुक्तावली-नैषधस्य भावप्रदीपाख्यटीका-रसचन्द्रिका-रसमञ्जरीटीका-मन्दारमञ्जरी-(गद्यकाव्य)रुक्मिणीपरिणय-आर्यासप्तशतीप्रभृतीन् बहून् विलक्षणान्निबन्धान् निबबन्ध। सोऽयं विद्वच्छिरामणिः १६६६ खिष्टाब्दे वर्तमानात् रसगङ्गाधरादिकर्तुः पण्डितराजजगन्नाथादर्वाचीन इति अलङ्कारकौस्तुभे कतिपयस्थलेषु पण्डितराजस्य नामोल्लेखादध्यवसीयते।

ग्रन्थकृन्निर्मितसङ्क्षिप्तव्याख्यासनाथां तामेतामार्यासप्तशतीं मुद्रयित्वा प्रचिकाशयिषुणा श्रीजयकृष्णदासगुप्तेनास्याः शोधनकृते सम्प्रार्थितोऽहं बरेलीनिकटस्थसम्भलग्रामनिवासिनः श्रीपण्डितश्रीधरशास्त्रिपन्तएम ए (प्रोफेसर बरेलीकालज) महाशयसकाशात् अशुद्धप्रायं सटीकमेकं तथा अपरमतिप्राचीनं शुद्धप्रायं मूलमात्रं काशिकराजकीयपुस्तकालयस्थं सुहृद्वराखिस्तेइत्युपाह्व पं०नारायणशास्त्रिप्रयत्नतो लब्ध्वा पुस्तकद्वयाधारेण प्रावर्तिषि शोधनकर्मणि। बहुषु सन्दिग्धस्थलेषु पूज्यपादश्रीमहामहोपाध्याय-पर्वतीयपण्डित-नित्यानन्दशास्त्रिद्वाग्पातने विशदीकृत्य सर्वथाऽपरिस्फुटस्थलेषु यथालिपिपाठस्थापनेन पाठभेदानामधः स्थापनेन च समशोधयम्

तदेवं सप्रयासं संशोधितेऽप्यत्र मानुष्यकनान्तरीयकदोषनिबन्धनानि स्खलितानि मर्षयिष्यन्ते। ग्रन्थतत्त्वमात्रग्राहिलैर्धीमद्भिः आशासे च केषांचिन्निकटे शुद्धं पुस्तकं भवेच्चेदनुग्रहीष्यते संसूचनेनायं जन इति।

विनीतो—

विदुषां विधेयः

नेपालाभिजनो भाण्डार्युपाह्वो

विष्णुप्रसादशर्मा।

श्रीगणेशाय नमः ।

आर्यासप्तशतीश्लोकस्थ—

विषयानुक्रमणिका ।

विषयः पृ० पं०

इति प्रथमकाण्डस्य विषयानुक्रमणिका

समाप्ता आर्यासप्तशतीविषयानुक्रमणिका ॥

आर्यासप्तशत्याः शुद्धिपत्रम् ।

नवमार्यानन्तरम्—

अन्योन्यं मार्गयतोर्गुहभार्गवयोः परस्परभ्रान्त्या ।
मौग्ध्याज्जटाटवीमुखभूम्ना शिवमाप्य सङ्गमो जयति ॥

इत्यार्या का० रा० पुस्तकालयस्थपुस्तके वर्तते १०।११।१२।१३।
आर्याः का० रा० पु० पु० न सन्ति ।

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२	८	रुपोऽपि	रूपोऽपि
१३	१	दृष्टो	द्रष्टो
,,	३	नंव	नैव
२०	३	स्नादि	स्नानादि
२१	२३	जृम्भितैश्वर्यम्	जृम्भितं काव्यम्
२३	२	मुचां	मुचो
२७	९	इयमार्या का० रा० पु०	नास्ति
३०	७	इयमार्या का० रा० पु०	नास्ति ।
३४	१७	या नैवविशेषाः	याः शेषविशेषाः
४०	२४	पूर्वापरादि	पूर्वपरादि
७५	१४	गृगा	मृगा
७८	१२	नम्	स्नम्
७९	१७	स्वस्थानिना	स्वस्वामिना
८०	१८	कमलदलं सृज्यते	कमलं संसृज्यते
८८	१३	उक्तपुस्तके इयमार्या नास्ति । एतत्स्थाने— आजानिकः खलु गुणो जगति खलानां परापकृतिरेव अतिरोदधत्परार्थान्न जातु सञ्जायते तिमिरम् ॥ इत्यार्या वर्तते ।	
९३	१३	वयोरपि	युवोरपि
९४	७	अवरा	अवकरा
९५	१८	इक्षोरपि इत्यार्या का० पु० पु०	नास्ति ।
९६		(१) एतदङ्का टिप्पणी नापेक्षिता ।	
९७	२५	टीयां	टीकायां
११८	१९	ण्यान्ता	ण्यन्ता
१२१	१६	त्येव	त्येवं
१२३	१४	परामर्षा	परामर्शा
१२६	२४	परिच्छिद्युः	परिच्छिन्द्युः

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३०	९	वृत्त	कृत
१३२	७	निर्धाय	निधाय
१३५	६	सर्पराजेन	यतः सर्पराजेन
१३९	१९	प्ररकणे	प्रकरणे
१४८	१४	त्मनः	त्ममनः
,,	१९	कास्यां	कस्यां
१४९	२१	सदसतां	सदसतोः
१५०	१८	(कामनायकं)	(कामनीयकं)
१५१	१९	वह्यभेद	वह्यभेद
१६०	२२	विशेङ्कां	विशङ्कां
१६२	६	स्वार्थिकाः	क्वचित्स्वार्थिकाः
१९२	१०	कुञ्चिताख्यं	निकुञ्चिताख्यं
२००	५	हृहयं	हृदयं
२१२	२	भ्रममरै	र्भ्रमरै
,,	५	भ्रमरणां	भ्रमराणां
,,	१९	मतवि	मतीव
२१४	१४	परावत !	पारावत !
२३९	२	वास्ये	वास्यं
,,	११	मनापौधिकं	मनौपाधिकं
२४०	२२	उभयात्र	उभयत्र
२४६	१३	मत्सखीनायिकां	मत्सखीं नायिकां
२६४	२५	मतासि	मतोऽसि
२६७	२३	काश्चित्	कश्चित्
२६९	१८	पाटच्चरै	पाटच्चर
२७१	२	कञ्ज	कुञ्ज
२७३	२२	पतिव्रत्यम्	पातिव्रत्यम्
२७४	१३	रोपणो	रोपेणो
२८०	१५	ममूह	समूह
,,	२४	चिकल्पने	विकल्पेन
२८६	९	सोरेभ	सौरभ
२८८	२४	माधक	मधिक
३०१	१२	(वर्ततानि)	(वर्तनानि)
३०४	१६	रूपस्येव	रूपस्यैव
३०८	६	अन्यन्त	अत्यन्त
३१४	१०	सग्रवाथा	समग्रा

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरीज़् पुस्तकमालायाः ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परं तु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।		रु. आ. पा.
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः	(पाकशास्त्रम् १)	१—८—०
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृताऽन्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् ।	(वेदान्तं १)	१०–०—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । सटीक-प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम्	(वैशेषिकं १)	३—८—०
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधराद्याचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम्	(वैदिकं १)	०—६—०
५ लघुशब्देन्दुशेखरः चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः ।	(व्याकरणं १)	१०–०—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपण" दिनकरीय महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रीव्याख्यासहिता ।	(न्यायं १)	६—०—०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणन च समन्वितम् ।	(वेदान्तं २)	०—८—०
८ अलङ्कारप्रदीपः पण्डितवर विश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः ।	(काव्यं १)	०--८—०
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः ।	(कामशास्त्रं १)	०—१२–०
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः ।	[ज्यो० १]	२-०-०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्धशौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् ।	[कर्म० १]	०--८--०
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् ।	(वैदिकं २)	१--४—०

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि — रु. आ. पा.

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्–श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम। [वे०३] १—४—०

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी–शिशुहितैषिणी–टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) २—०—०

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत–भाषाटीकासहितः [छंदः १] ०—६—०

१६ कारिकावली मुक्तावली–न्यायचन्द्रिका-टीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्याय २) १—०—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रं हरिहरभाष्य–गदाधरभाष्यद्वयसहितम । (कर्मकाण्डं २) सादीजिल्द ३—०—०

१८ संक्षेपशारीरकम्–मधूसूदनीटीका भाग १—२ (वेदान्तं ४) १०—०—०

१९ लघुजुटिका–अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः । ०—८—०

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) १—०—०

२१ सप्तपाठि–श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् (स्तोत्रवि०) १—०—०

२२ बौद्धाऽऽचार्य श्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १) १—८—०

२३ सपरिष्कृत दर्पणसहित वैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं वि० ३) ४—०—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका-श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता। प्रथमाध्याय–प्रथमभागः । (न्यायविभाग ३) ४—०—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामीशास्त्रीकृतया सारविवेचिन्या व्याख्ययासहितः (मीमांसावि० १) ३—०—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः (कर्मकाण्ड वि०) ०—[illegible]—०

पत्रादिप्रेषणस्थानम् —

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर लेन
बनारस सिटी ।